

ЧЛАНЦИ

Др Петко Луковић

ОДЈЕК У СЛОВЕНИЈИ ПОБЕДЕ ЦРНОГОРСКЕ ВОЈСКЕ НАД ТУРСКИМ СНАГАМА У БИЦИ НА ГРАХОВЦУ, 11—13. МАЈА 1858. ГОДИНЕ

Одсудна победа црногорске војске над турским трупама у бици на Граховцу, 11—13. маја 1858, имала је далекосежне последице не само за будућност Црне Горе (територијално проширење и фактичка независност, што је представљало оживотворење најважнијег дела политичког програма књаза Данила) већ и приметан пораст њеног угледа код свих југословенских народа који су били под влашћу Турске и Аустрије. О ставу Словенаца према томе изузетно важном догађају као и о онима који су му претходили и до њега довели у нашој историографији, сем узгредних напомена без неопходно потребних образложења и на чињеничним фактима фундираних тврдњи,¹ нема значајнијег објављеног рада. То нас је навело да о том питању у овом чланку презентирамо најнеопходније, ослањајући се првенствено на податке из ондашњих листова: »Novica« и »Lai-bacher Zeitung«, који су излазили у Љубљани и, будући да су били најчитаније штиво на словеначкој етничкој територији, што нарочито важи за »Novice«, представљали, у неку руку, верну слику политичког стремљења словеначког јавног мњења.

¹ P. Luković, *Stališče Slovencev do vstaje v Hercegovini in Bosni in do bosansko-hercegovinskega vprašanja v letih 1875—1878*, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Razred za zgodovino in družbene vede, Dela 19, Inštitut Milka Kosa 6, Ljubljana, 1977, стр. 22.

ОБАВЕШТЕНОСТ СЛОВЕНАЦА О УНУТРАШЊОЈ СИТУАЦИЈИ У ЦРНОЈ ГОРИ ОД 1853. ДО 1858. И О УСТАНИЧКОМ ПОКРЕТУ У ХЕРЦЕГОВИНИ ПОД ВОЂСТВОМ ЛУКЕ ВУКАЛОВИЋА ТОКОМ 1857. И ПОЧЕТКОМ 1858. ГОДИНЕ

Књаз Данило је одмах по доласку на власт отпочео извођење одређених реформи: укидање кнежина и кнезова, а наместо њих основао је капетаније на челу са капетанима итд., али га је црногорско-турски рат, 1852—1853, принудио да тај подухват прекине и одложи за повољније прилике. Након завршетка рата, током 1853, књаз Данило је приступио реорганизацији црногорске војске, поделивши је на стотније, а ове на десетине са старешинама: стотинашима, који су командовали стотнијама и десечарима, који су имали под командом десетине. Поред тога, наређено је да се напишу војни обвезници и ратни материјал. Иначе, како је предвиђено у 18. члану Законика Данила I, у Црној Гори је уведена општа војна обавеза. Организована је књажева гарда јачине 1000 војника подељених на 10 стотнија. На дан 23. априла (5. маја) 1855. донет је Законик Данила I, који је условио знатно смањење економске основице племенског начина живота и појачање ауторитета централне власти у Црној Гори. Извршен је попис становника и њиховог имовног стања ради опорезивања грађана. Те мере су означавале позитивну квалитетну промену, јер заправо тада отпочиње у правом смислу речи распадање племенског друштва, класна диференцијација и почетак изградње буржоаске црногорске државе. Наравно, ови смели реформни потези наишли су на снажан отпор конзервативних снага, чији су носиоци били угледни вођи појединих племена па, штавише, и најближи сродственици књажеви, што је довело до унутрашњих политичких трзавица у Црној Гори, које су трајале за сво време владавине књаза Данила.²

Треба одмах нагласити да су »Novice«, тада једини политички лист у Словенији који је излазио на словеначком језику, биле заинтересоване за догађаје у Црној Гори, те су о њима с времена на време обавештавале своје читаоце. Тако је у овом листу двадесетак дана по обустављању црногорско-турских непријатељстава, у броју од 12. марта 1853, објављен портрет црногорског књаза Данила у бакрорезу, а уз њега и чланак с насловом »Danilo I knez černogorski«. Тамо је, након презентације језгровите биографије књаза Данила, нарочито истакнута решеност младог црногорског владара да по брзом поступку проведе

² Опширније о реорганизацији црногорске војске и другим реформним потезима књаза Данила, као и о унутрашњим приликама у Црној Гори у доба његове владавине, в.: Н. Дучић, *Књижевни радови*, књ. 3, друго издање, Београд 1893, стр. 110—113; Љ. Ј. Полексић, *Кратак преглед историјског развоја црногорске војске*, Ратник, XLVII, 1931, Београд 1931, стр. 89—90; Б. Павићевић, *Стварање црногорске државе*, Београд 1955, стр. 323—402.

одређене реформне мере у циљу унапређења привреде, управе и просвете у својој земљи. На крају овог написа је са пуном дозом одобравања констатовано да је књаз Данило одмах по доласку на књажевски престо отпочео с тим за црногорско друштво корисним подухватом, али га је рат принудио да га прекине, па ће га с још већим еланом „искрени књаз наставити у миру“.³ Непуних месец и по дана доцније објавио је овај лист бакрорез црногорског ратника са заробљеним турским војником, као и кратак напис »Pogled na Cernogoro«. Као најважније, тамо је наведено да су се Црногорци, повукавши се у тешко приступачне планинске и кршевите пределе, умешно и храбро вековима одуширале турској војној сили и успели да очувају своју слободу и независност. Основна им је тежња, пошто са садашње посве пасивне територије на којој живе не могу да добију ни основна средства за живот, да оружаном борбом ослободу од турског завојевача барем она плодна подручја која су некада њима припадала.⁴ Даље је, у броју од 4. маја, наведено да књаз борави у Бечу, где му је тобоже обећано признање независности Црне Горе, а четрнаест дана доцније саопштено је о повратку књажевом у земљу и о томе да је одликован високим аустријским одликовањем,⁵ док је средином јуна кратко саопштено да је око 200 најхрабријих црногорских ратника добило од књаза Данила за јунаштва у минулом рату одликовања »Za vero in hrabrost«.⁶

С времена на време »Novice«, а »Laibacher Zeitung« знатно чешће, обавештавали су доста веродостојно словеначку јавност о унутрашњим политичким размирицама у Црној Гори везаним за борбу књаза Данила против политичких противника током

³ „Novice“, 21, 12. III 1853, стр. 34.

⁴ „Cernogorci“, како тамо стоји, „svobodoljubni narod se je preganjan sicer, pa nigdar premagan od Turkov, raji maknul u skalovite kraji, kakor da bi se bil uklonil turški sili. Zavaljo tega, ker jim je Turk vzel rodovitna sela, in ker z ostalimi pridelki nikakor živeti ne morejo, se da lahko zapopasti, ker se jim je nekđaj lastnina s silo vzela, da oni sedaj tudi s silo Turkom jemljejo, kar jim vzeti morejo“ („Novice“, 34, 27. IV 1853, стр. 136).

⁵ Књаза Данила је приликом његовог боравка у Бечу у првој половини маја 1853. одликовао аустријски цар Франђо Јосип I Великим крстом гвоздене круне (Др В. Ђорђевић, *Црна Гора и Аустрија 1814—1894*, Српска краљ. академија наука и уметности, Посебна издања, књ. XLIX, Друштвени и историјски списи, књ. 19, Београд 1924, стр. 92).

⁶ Уп.: „Novice“ 36, 40, 48 од 4 и 18. V и 15. VI 1853, стр. 144, 160, 192.

Књаз Данило је уручио 200 Сребрних медаља за храброст заслужним ратницима. То је прво црногорско одликовање, које је установљено 1839. поводом оружаног сукоба црногорских снага с турском војском те године код Спужа, чија је израда отпочела 1841. На горњој страни аверса је двоглави орао, а на реверсу натпис: „Вјера свобода за храброст“ (Др Д. Николић, *Наша одликовања до 1941*, Из колекције Војног музеја у Београду, Београд 1971, стр. 13—14).

1853. и доцније све до краја њетове владавине.⁷ Тако су »Novice«, у броју од 14. децембра 1853. кратко саопштиле да је стриц црногорског књаза, председник Сената Перо Петровић, „с многим угледним Црногорцима“ пребегао у Котор и да ће узроци њиховог поступка касније, путем истраге, бити утврђени, док је седамнаест дана доцније наведено да су Перо Петровић, Мило Мартиновић и Стеван Перовић—Цуца, као и још неколико угледних црногорских политичких радника, организовали заверу против књаза Данила, која се сводила на то да законити црногорски владар буде убијен, те да се књажевског престола домогне коловођа завереника Перо Томов Петровић.⁸ О тим немилим догађајима је словеначки лист, искрено желећи да се црногорски књаз измири са својим политичким противницима, како би у Црној Гори владала слога и била стабилна политичка ситуација, посредством кратких саопштења обавестио Словенце почетком 1854, истакавши да су главни опоненти књажеве политике дошли у Трст, одакле су се, благодарећи настојањима генерала Ђорђија Стратимировића, који је успео да их измири са књазом Данилом, тобоже вратили својим домовима.⁹ Надаље је, крајем јула 1854, овај лист кратко саопштио својим читаоцима о припремама буне у Бјелопавлићима против црногорског владара, али је књаз Данило ову предухитрио и у корену угушио када је тамо приспео 13. јула са 7.000 војника,¹⁰ а потом је, почетком августа, наведено да ће тобоже књаз своју престоницу преместити из Цетиња у Орју Луку, која лежи у средини Црне Горе и „одакле се за један дан пешачког хода може стићи у било који крај државе и сваку буну брзо угушити; осим тога, отуда се добро види турска тврђава Спуж; али је потребно, наравно, сазидати нове грађевине за књажеву престоницу“.¹¹ Двадесетак дана касније кратко је саопштено да о Црној Гори круже вести лажне и истините, али је, како изгледа, сасвим извесно да политички противници књаза Данила не мирују, већ својом подривачком делатношћу угрожавају ње-

⁷ Сматрамо да нема потребе да се упуштамо у појединости унутрашњих политичких трзавица у Црној Гори током владавине књаза Данила, јер је о њима др Бранко Павићевић дао суптилну анализу и критичку оцену (Б. Павићевић, *Стварање црногорске државе...*, стр. 307—316, 355—360, 391—402).

⁸ Уп.: „Novice“ 100, 105 од 14. и 31. XII 1853, стр. 400, 420.

⁹ Уп.: „Novice“ 1, 2, 7, 9 од 4, 7, 25. I и 1. II 1854, стр. 4, 8, 28, 36.

¹⁰ То није било сасвим тачно. Књаз Данило је кренуо у Бјелопавлиће 1/13. јула 1854. са 5.000 до 6.000 војника и успео без оружане борбе да приволи народ на покорност, док су вођи побуне емигрирали преко Спужа у Скадар (Б. Павићевић, *Стварање црногорске државе...*, стр. 397—398).

¹¹ Уп.: „Novice“ 59, 61 од 26. VII и 2. VIII 1854, стр. 236, 244.

гов положај.¹² Да би осујетио издашну потпору својим политичким противницима, првенствено од стране Аустрије и Турске, како је наведено у саопштењу словеначког листа, у броју од 4. јула 1855, књаз Данило је, за узврат што се Црна Гора уздржала од учешћа у кримском рату на страни Русије, поред захтева за територијално проширење и признавање суверенитета своје земље од великих сила, инсистирао и на томе да се углави споразум и спроведе у живот његово стриктно придржавање по коме је свака држава дужна „политичке кривце и злочинце“ предати држави из које су емигрирали.¹³

О доношењу Општег земаљског законика у Црној Гори »Novice« су обавестиле своје читаоце двадесетак дана после тог важног чина, објавивши кратку, са доста уопштеним и штурим садржајем, информацију. Као најважније, тамо је наведено да је 6. маја пред двором црногорског владара одржан велики народни збор на коме је књаз Данило „обнародовао Кривични законик“.¹⁴ У том саопштењу је нарочито наглашено да је крвна освета под претњом неумитне смртне казне за почиоце по одредбама овог законика децидирано забрањена и да је уведен обавезан порез, због чега су се Црногорци са збора наводно вратили жалосни својим кућама, јер им је живот и без пореза био преокупиран великим невољама.¹⁵ Тек нешто више од четири и по године доцније, у броју од 12. децембра 1859, обавестио је овај лист своје читаоце потање о Општем земаљском законнику, односно о Законнику Данила I. Тамо је, у рубрици „Обзир по свету“, објављен кратак чланак непознатог аутора с насловом »Černogorski zakonik«, у коме је у уводном делу наглашено да он садржи 95 чланова и да има изузетно велики значај за практични живот црногорског народа. У свом осврту на садржај Законика Данила I, непознати аутор је парафразирао поједине његове поставке садржане у више чланова, или пак у једном,

¹² О томе тамо дословно стоји: „Iz Černogore se slišijo vsake sorte homatije, lažnjive in resnične; to pa je gotovo, da prestol kneza Danila nekteri domačini zlo stresajo“ („Novice“ 67, 23. VIII 1854, стр. 268).

¹³ „Novice“ 53, 4. VII 1855, стр. 212.

¹⁴ То је учињено дан раније, 23. априла (5. маја) 1855. (Б. Павићевић, *Стварање црногорске државе...*, стр. 371).

¹⁵ Као најважније, тамо је дословно наведено: „Po novem kazenskem zakoniku je v prihodnje tudi na kervno osveto (Blutrache) postavljena smertna kazen. V tem zboru je bil Černogorcem na novo tudi dvojni davek napovedan, namreč davek od zemljišč in pa davek od pašnikov za konja ali govedo po 20 kr. Vsi žalostni in pobiti so šli Černogorci domú, ker so že brez davkov v velicih nadlogah“ („Novice“ 42, 26. V 1855, стр. 168).

Језгровит коментар текста Законика Данила I, као и његов значај за развој црногорског друштва, уз навођење свих значајнијих дела о њему и критички осврт на њих, презентирао је др Бранко Павићевић, који пре тога у склопу своје монографије о стварању црногорске државе лапидарно третира порески систем у Црној Гори у доба књаза Данила (Б. Павићевић, *Стварање црногорске државе...*, стр. 366—385).

без изношења свог мишљења о њима. Он нарочито истиче ово: сваки Црногорац и Брђанин дужан је свога владара поштовати и ништа против њега рећи, јер за увреду личности и достојанства књаза следује смртна казна (чл. 3, 4); крвна освета је тежак злочин, који неминовно повлачи смртну казну (чл. 29); издаја земље је оквалификована као најтежи злочин, који се кажњава само смртном казном (чл. 16, 17); противљење плаћању држави пореза третира се као издајство (чл. 60); инкриминисана и санкционисана су и разна дела против личности и имовине: убиство (чл. 27), рањавање (чл. 31, 32, 33), паљевина (чл. 41), крађа (чл. 77—81) итд.¹⁶

Сав обузет тежњом да суседне југословенске народе подстакне на борбу за ослобођење од турске владавине, да територијално прошири Црну Гору и постигне признање њене независности од стране великих сила, књаз Данило је контактирао, штавише, и са вођама прчким устаника у Епиру и Тесалији. Услед непријатељског става Аустрије према званичном Цетињу и недовољне потпоре од стране Русије на Париском мировном конгресу, од 25. фебруара до 16. априла 1856, књаз Данило је настојао да придобије наклоност Француске. Дубоко увређен и разочаран што на Париском мировном конгресу, тј. на његовој седници од 25. марта 1856, није повољно решено црногорско питање, црногорски владар упућује протест великим силама и шаље своје изасланике у Петроград, Беч и Париз, појачавајући истовремено дипломатску активност. Најважнији корак који је предузео у циљу реализације свог политичког програма свакако је његова посета Паризу, марта 1857, када га је цар Наполеон III примио као независног владара, откад ће његови односи према Француској до краја његове владавине бити веома добри, будући да је од стране ове велике силе добијао подршку за своју акциону политику на спољнополитичком плану. Ваља одмах нагласити да је због нагле и радикалне промене курса спољнополитичке оријентације Црне Горе, чији је главни актер био књаз Данило, дошло у земљи до тешких политичких трзавица. Русофилски настројени политички прваци у Црној Гори, подстакнути деловањем петроградске дипломатије преко

¹⁶ Кратко упозорење непознатог аутора у уводном делу чланка о значају Законика Данила I гласи: „Omenile so Novice že ob svojem času, da je knez černogorski Danilo svojemu narodu dal nove postave, ki jih v 95 razdelkih zapopada černogorski zakonik. Radoveden sem prebiral Danilove postave, in ker sem si večkrat mislil, da bi tudi bravci Novic radi moribiti kaj slišali o njih, sem si ispal nekte, ter jih podam bravcem Novičnim. Zakoniki so zercala, v kterih se ogleduje življenje narodov. Nate čertice iz zakonika černogorskega, jugoslavenskega naroda, v kterem je marsikaka prav praktična, narodu primjerena postava“ („Novice“ 51, 21. XII 1859, стр. 403—404).

руског дубровачког конзула, упорно су се супротстављали таквом заокрету, док је књаз одговарао драконским мерама.¹⁷

О тим за Црну Гору тако важним догађајима »Novice« су, с времена на време, обавештавале своје читаоце објављивањем кратких саопштења у рубрици »Novičar iz raznih krajev«, црпећи их из других листова углавном црногорски оријентисаних, уздржавајући се од коментара, што упућује на закључак да су њеној редакцији, у то време русофилски настројеној, такви догађаји били посве немила појава. Лист заговара тезу да књаз Данило треба да води изразито антитурску политику и да, ослоњем на руску владу и уз њену помоћ, оствари територијално проширење Црне Горе и признање њене независности од великих сила. Тако је овај лист, у броју од 14. марта 1857, саопштио да се црногорски књаз налази у Паризу, па у вези с тим догађајем неки листови доносе чудновату новост, а међу њима и »Agramer Zeitung«, да руска влада убудуће неће Црној Гори слати уобичајену редовну новчану помоћ. Насупрот томе, по писању других листова, чије мишљење деле и »Novice«, црногорски књаз је руском новчаном помоћу и по савету петроградске владе отишао у француски главни град, одакле ће кренути у Лондон, Берлин и Беч, како би код великих сила издејствовао признање самосталности Црне Горе и њено територијално проширење.¹⁸ Четири дана доцније, поводом књажевог боравка у Паризу и пријема од стране цара Наполеона III истакнуто је да је Данило први српски књаз који је приспео у Париз, стециште решавања не само великих већ и мањих европских смутњи, да реши нека од основних државних питања, за чије су се решење ранији црногорски владари-владике обраћали Петрограду и Бечу за помоћ. Као кратак закључак из горњег, на крају овог саопштења наведено је ово: „Из тога би се могло закључити да сада Париз целом свету навија часовнике“.¹⁹ Надаље, у броју од 28. марта, наведено је да је у Црној Гори тобоже дошло до преврата по одласку црногорског владара у Париз. Како је тамо изричито речено, на подстицај руског конзула у Дубровнику, Петра Н. Стремоухова, постављен је у Цетињу за новог владара клерик, Лука Радоњић, док је цар Наполеон III обећао књазу Данилу 100.000 франака на

¹⁷ Опширније о заокрету у спољној политици Црне Горе од 1856. и борби књаза Данила против политичких противника, в.: Д. Страњаковић, *Књез Данило и питање признања сизеренства султанова над Црном Гором од Париског конгреса (1856) до смрти Стефана Перовића-Цуце у Цариграду 1. јуна 1857*, Записи, IV, 1930, књ. VII, св. 5—6, Цетиње 1930, стр. 261—277 и 325—342; Б. Павићевић, *Стварање црногорске државе...*, стр. 308—316, 403—409; исти, *План књаза Данила за регулисање односа са Портом 1856*, Историјски записи, XIII, 1960, књ. XVII, св. 1, Титоград 1960, стр. 39—67.

¹⁸ „Novice“ 21, 14. III 1857, стр. 84.

¹⁹ „Novice“ 22, 18. III 1857, стр. 88.

име годишње помоћи Француске Црној Гори.²⁰ У броју од 4. априла стоји да су у Црној Гори дошле до изражаја велике смутње, јер егзистирају две странке: једна која се залаже за враћање на теократију у Црној Гори, и друга, књажева странка, која је за учвршћење световне владавине на челу са књазом Данилом. Књажев брат Мирко, који заступа одсутнога књаза, немилосрдно прогања присталице теократске владавине, па је због његових репресивних мера напустио Цетиње књажев стриц, Ђорђије Петровић, и пребегао са породицом у Котор, одакле је отпутовао сâм у Беч, док је бивши књажев секретар Милорад Медаковић наводно ухапшен.²¹ Ускоро затим, у броју од 11. априла, у овом листу је сасвим кратко и одрешито наведено „да се над Црном Гором још стално навлаче црни облаци“, а четири дана доцније — да је у тој земљи ситуација посве неизвесна, те се у вези са тим говори да ће се наводно књаз Данило тобоже одрећи престола у корист седамнаестогодишњег сина свога брата Мирка.²² У неколико наредних бројева наведени су углавном веродостојни подаци у лапидарној форми о смутњама у Црној Гори, који се могу свести на следеће: да су се Ђорђије Петровић и Милорад Медаковић вратили из Беча у Котор, 12. априла, док је наводно књаз Данило писао из Париза

²⁰ „Novice“ 25, 28. III 1857, стр. 100.

Како се чини, „Novice“ су населе инсинуацији аустријских политичких кругова, који су измислили случај „афере Луке Радоњића“, како би се стекао дојам о посве нестабилној политичкој ситуацији у Црној Гори и компромитовала књажева акција усмерена на издејствовање њеног међународноправног признања од велесила. Иначе, наведени потез Стремоухова, који је био у Цетињу одмах по доласку на дужност руског конзула у Дубровнику, дан-два, у времену од 10(22)—18(30). септембра и у новембру 1856, није нам познат (уп.: Б. Павићевић, *Стварање црногорске државе...*, стр. 312—314; исти, *План књаза Данила за регулацију односа са Портом 1856. године...*, стр. 48—52, 61—62).

²¹ Као најважније о приликама у Црној Гори тамо је дословно забележено: „V Cernogori se pripravljajo hude prekucije; gotovo je sedaj, da je dežela v dve stranki razcepljena: Cernogorcem stare korenine ni po volji ‚svetni knez‘, oni hočejo ‚vladika‘ imeti, in niso zadovoljni, da je knez cerkvi vzel njene dohodke; knezova ali novočernogorska stranka pa je uni se vé da na vso moč nasproti. Knezov brat in sedaj začasni oblastnik Mirko nek grozovito preganja nasprotno stranko. Častitljivi predsednik staršinstva in knezov stric Juri Petrovič je zapustil z rodovino svoje Cetinje in rodovino pustivši v Kotoru se je podal na Dunaj, kjer je bil 28. p. m. o zavehah svoje domovine pri ministrih grofu Buolu in baronu Bachu“ („Novice“ 27, 4. IV 1857, стр. 108).

Лапидаран приказ прилика у Црној Гори на крају првог квартала 1857. је углавном тачан. Ондашњи председник Сената, Ђорђије Петровић, који је имао доста присталица у Црној Гори, није се слагао са књажевом политиком удаљавања од Русије и приближавања Француској, па је одмах по тзв. „афери Луке Радоњића“ заједно са Крстом и Вуком Петровићем и Милорадом Медаковићем емигрирао из Црне Горе (Б. Павићевић, *Стварање црногорске државе...*, стр. 311—313).

²² Уп.: „Novice“ 29, 30. од 11. и 15. IV 1857, стр. 116, 120.

свом брату Мирку „да одустане од даљег предузимања насилних средстава према противничкој странци“; да је књаз Данило због тешке ситуације у земљи отказао посету Лондону, те да ће се вратити у земљу, док се Ђорђије Петровић одрекао службе и отпутовао у Петроград, а Медаковић „борави у свом градишту у Далмацији“; да се књаз Данило налази на путу из Париза у Беч; да је црногорски владар повољно завршио своју политичку мисију, јер је успео да обезбеди за свој политички програм подршку Француске, па у извесној мери и Енглеске због свог неутралног држања у току кримског рата; да је црногорски књаз већ приспео у Трст и да ће ускоро наставити пут за Црну Гору; да у Црној Гори и надаље све тече у знаку жалосних политичких размирица и крајње неизвесности; да је књаз Данило 4. маја приспео у Котор, а сутрадан у Цетиње; да га је у Котору поздравило око 400 Црногораца, „којима је у кратком говору нагласио да није тежио у својим политичким настојањима да се преда у загрљај било које велике силе“.²³ Међутим, како је наведено у овом словеначком листу, у броју од 30. маја 1857, ако књаз Данило није у Котору отворено и веродостојно иступио у односу на спољну политику Црне Горе он је то учинио на народном збору у Цетињу, који је, како је неодређено тамо речено, одржан „одмах по приспећу књажевом у црногорску престоницу“. Са посебним нагласком је наведено да окупљени народ није одобрио књажев део говора у коме је нагласио да се, по одрицању уобичајене руске помоћи, обратио француској и другим хришћанским владама па, штавише, и Порти, од којих је добио подршку, у чему предњачи турска влада, која је наводно обећала да ће акцептирати територијално проширење Црне Горе и знатне олакшице за трговину, те би требало предузети потребне кораке у Цариграду за склапање одговарајућих аранжмана.²⁴

²³ Уп.: „Novice“ 31, 33, 34, 36, 39, 40, 42 од 18, 25, 29. IV, 6, 16, 20. и 27. V 1857, стр. 124, 132, 136, 144, 156, 160, 168.

²⁴ Како нам изгледа, из овог кратког саопштења о иступању књаза Данила на поменутом народном збору може се закључити да „Novice“ нису биле задовољне тиме што је књаз Данило прекинуо са вођењем традиционалне политике нашлања на Русију. Из тих разлога наведених то саопштење ad litteram. Оно у целини гласи: „Kmalo po vernitvi na Cetinje je Danilo poklical Černogorce v zbor; na oder se stopivši je knez z močnim glasom pripovedoval ljudstvu od svojega potovanja in je med drugim rekel, da potem ko mu je rusovska vlada odrekla navadno pomoč, se je obrnil do francozke in do več drugih kristjanskih vlad, poslednjič pa do turške, ki mu je več obljubila, kakor vsaka druga, namreč razširjenje dežele in polajšanje kupčije; prav bi bilo — je sklenil — da bi šli naši poslanci v Carigrad, da bi s sultanom to reč dognali. Na vprašanje: ‚ali ste tudi vi mojih misel‘, ni nihče besedice zinil. Ko vdrug vpraša in čuje le mermaranje, nevoljen razpusti zbor in reče, da bo sam storil, kar za dobro spozna“ („Novice“ 43, 30. V 1857, стр. 172).

Не упуштајући се у третирање питања црногорско-аустријских односа, који су се у то време испољавали у знаку непопустљивости бечке владе према захтевима књаза Данила за признање независности Црне Горе и њеног територијалног проширења, »Novice« су, у броју од 17. јуна 1857, кратко саопштилe да црногорски владар тражи од аустријске владе да му пре- да Црногорце пребегле у Далмацију или да их одатле удаљи, на шта је књазу одговорено да се његовом захтеву не може удовољити, јер се „црногорске избеглице сасвим коректно по- нашају“.²⁵ У доста неодређеној форми и сасвим кратко, саоп- штено је у овом листу, крајем јуна, да је црногорски књаз са пратњом отпутовао у манастир Острог и да је наговестио знат- но повећање пореза, што су Црногорци примили к знању са великом дозом негодовања; тамо је такође речено да је у Ца- риграду „убијен књажев стриц Стефан Петровић“,^{25а} а месец дана доцније да се црногорске избеглице, а међу њима и Ђор- ђије Петровић, имају у Задар преселити, док је задњег дана септембра истакнуто да суђење Луки Радоњићу, затвореном у Цетињу, још није завршено и „да у Црној Гори опет нешто ври“.²⁶

У овом листу, у броју од 24. октобра, наведено је са осет- ном дозом жаљења да је књаз Данило изгубио руску новчану потпору због своје политичке преоријентације са руске на француску политичку подршку, да је књажев ађутант отпу- товао у Париз и успео да обезбеди новчану потпору Црној Гори од француске владе. Надаље је тамо наведено, уз извесну дозу жаљења, па и прећутну осуду окрутих књажевих поступака према својим политичким противницима, као најважније ово: да се Милорад Медаковић преселио у Петроград а Ђорђије Петровић у Задар, да је у току експропријација манастирских имања и да је оптужба против Ђорђија Петровића и Луке Ра- доњића (рад на организацији завереничке групе у циљу уби- ства црногорског владара) сасвим измишљена.²⁷ Настављајући да обавештавају словеначку јавност о приликама у Црној Го- ри, »Novice« су, у броју од 11. новембра, навеле да у Црној Гори и надаље владају политичке трзавице које се све више заош- травају, на шта указује околност да је у последње време за- бележено више случајева извршења смртне казне над поли- тичким противницима књаза Данила.²⁸ Коначно, крајем новем- бра и почетком децембра 1857, у овом листу су објављена крат- ка саопштења у којима је што се тиче ситуације у Црној Гори

²⁵ „Novice“ 48, 17. VI 1857, стр. 192.

^{25а} Односи се вјероватно на Стевана Перовића — Цуцу, сестрића вла- дике Рада, који је убијен 11. јуна 1857. у Цариграду (напомена Редакције).

²⁶ Уп.: „Novice“ 48, 50, 59, 78 од 17, 23. VI, 25. VII и 30. IX 1857, стр. 192, 208, 236, 312.

²⁷ „Novice“ 85, 24. X 1857, стр. 340.

²⁸ „Novice“ 90, 11. XI 1857, стр. 360.

наведено: да су двојица књажевих политичких непријатеља „животом платила“, да се књаз Данило „не усуђује међу људе изаћи“, да у Црној Гори нема организованог судства па због тога „пљачкању и покољу нема краја“ и да међу Црногорцима влада велико подозрење, јер је довољно некога оптужити да је књажев противник па да изгуби главу.²⁹

Како се из наведеног види, »Novice« су о политичким тревњима у Црној Гори, с обзиром на то да су излазиле двапут недељно и да су имале веома скроман расположиви простор за презентирање саопштења о збивањима у свету, обавештавале словеначку јавност углавном о најважнијим догађајима. Нарочито треба истаћи то да је овај лист са нескривеним и искреним симпатијама третирао питање реформних потеза књаза Данила у циљу убрзања целокупног развоја земље и модернизације државног апарата. Када су се у Црној Гори исувише заоштрили односи између књаза Данила и његових политичких противника, чији се број повећавао из дана у дан, нарочито од почетка 1857, када је књаз раскинуо са традиционалном политиком ослањања на Русију и ставио се под егиду Француске, поостривши у знатној мери репресалије према својим противницима који су му дотада били најближи сарадници, »Novice« су се опраничиле на регистровање најважнијих немилых догађаја у вези с новонасталом ситуацијом у земљи, уз приметну дозу жаљења што је до њих дошло, на осуду књажеве политике удаљавања од Русије и приближавања Француској и прешоштрих мера које је црногорски владар предузимао против својих политичких противника, па чак, како је неколико пута наведено у овом листу, и према онима за које се испоставило да су били невини.

За разлику од »Novica«, дневник »Laibacher Zeitung«, као орган Покрајинске владе за Крањску и верни заговорник политичке оријентације бечке владе, отворено је заузео непријатељски став према књазу Данилу и званичној политици Црне Горе, подржавајући потезе књажевих противника, уз истицање да су се они оправдано одупрли Даниловом деспотизму. О догађајима у Црној Гори овај лист је писао често и доста опширно, уз њихово готово редовно хиперболисање. Простор нам не дозвољава да опширно третирамо саопштење овог листа о тадашњим политичким смутњама и оштрим сукобима у Црној Гори. Због тога ћемо се опраничити на навођење неколико саопштења, која ће, мислимо, најверније илустровати став тог љубљанског немачког дневника, па према томе и бечке владе према званичном Цетињу. У том погледу нарочито је карактеристичан извештај дописника овог листа од 4. фебруара 1857 „са црногорске границе“, објављен у рубрици »Türkei«, девет дана доцније. Тамо је нарочито истакнуто да

²⁹ Уп.: »Novice« 93, 95, 97 од 21, 28. XI и 5. XII 1857, стр. 372, 380, 388.

док друге европске земље уживају благодет општег мира и личне безбедности дотле у Црној Гори господаре „смрт и пропадање“ услед драстичних обрачунавања властодржаца са својим политичким противницима. Та немам прети да се прошири, те је нужно да велике силе што пре интервенишу и у Црној Гори успоставе мир и обезбеде личну сигуност. Надаље је у овом саопштењу упућена веома оштра критика на адресу књаза Данила и, као најважније, истакнуто да је он главни кривац за неподношљиво стање које влада у Црној Гори. Он је, као наводно руски васпитаник, у својој земљи завео деспотску владавину, заправо „сићушну Русију“, јер је увео низ новина у сфери друштвеног и економског уређења, као и строге законе за њихово спровођење у живот, што је довело до снажне опозиције па, чак, и побуна у земљи.³⁰

До средине 1857. »Laibacher Zeitung« се живо интересовао за ситуацију у Црној Гори, те је о њој, с времена на време, обавештавао своје читаоце, преузимајући најчешће саопштења из најеминентнијих провладиних листова, која су у ствари била извештаји њихових дописника са црногорско-турске границе, махом из Котора. Та саопштења је »Laibacher Zeitung« ad littera, или пак у парафразированной форми, објавила у рубрици »Türkei«. Што се тиче њихове политичке опредељености, ваља рећи да у веома оштрој форми нападају књаза Данила због његовог драстичног поступања према својим политичким противницима. Услед ограниченог простора, на њима се, наравно, не

³⁰ Најважнији део овог саопштења, који се заиста исувише преоштро па и увредљиво окумио на црногорског књаза и окарактерисао га за главног кривца кризне ситуације у Црној Гори, гласи: „Diese allgemein herrschende Ansicht ist zwar richtig, keineswegs aber erschöpfend, indem sie die Sachlage Montenegro's nur oberflächlich beleuchtet und jenes Unheil übersehen lässt, welches im Schosse der Heimat, veranlasst durch den jungen Fürsten Danilo, zu entstehen Miene macht, falls auch die Differenzen mit der Türkei ausgeglichen würden. In Russland erzogen, wird der junge Danilo nach den dort eingesagten Maximen aus seinem kleinwinzigen Ländchen ein kleinwinziges Russlad machen. Statt sich mit der Macht eines Heerführers, wie es seine Vorfahren gethan, zu begnügen, stellt er sich in die Reihe der Potentaten und zieht die Zügel der Regierung so schraff an, dass mit der sie Zeit reissen müssen. Namentlich hat der von ihm verfasste Codex die Unzufriedenheit seiner wildromantischer Unterthanen erregt, weil er die alten Sitten und Gebräuche, an denen sie hängen, zu vernichten die Bestimmung hat. Die Einführung geschriebener strenger Gesetze in Montenegro ist ein sehr verfrühtes Unternehmen, das vielleicht erst nach einer langen Reihe von Jahren an der Ziet sein dürfte, vorausgesetzt, dass unterdessen die gehörigen Vorbereitungen zu diesem Schritte geschehen. Sollte der Fürst, gedrängt von bündem Reformationseifer, diesem Umstand übersehen, so wird er seine Unterthanen zwingen, die ihnen vom eigenen Beherrscher entrissene Unabhängigkeit und Freiheit mit den Waffen in der Hand zurückzufordern. Die traurigen Folgen des Konfliktes mit den Kutschanen im vergangenen Jahre, welcher aus denselben moralischen Motiven entstenden, sollten als warnendes Beispiel dienen“ („Laibacher Zeitung“ 35, 13. II 1857, стр. 142).

можемо дуже задржати, те ћемо навести само њихов квинтесецијални садржај, који би се могао свести на следеће: унутрашња ситуација у Црној Гори је веома тешка и није искључено да ће довести до грађанског рата због све веће заоштрености између присталица књаза Данила и његових противника, за шта црногорски владар својим суровим поступцима сноси највећу одговорност; да је црногорски владар због свог политичког ослонца на Француску изазвао отпор у земљи и отворену опозицију, коју подупиरे руски конзул у Дубровнику, а предводи је председник Сената, Ђорђије Петровић, с којом се на безобзиран начин обрачунава књажев брат, војвода Мирко, који се, иначе, диктаторски понаша; да се књаз Данило вратио у Цетиње 5. маја 1857, док је породица Ђорђија Петровића протерана преко Његуша у Котор; да је, како је изјавио Ђорђије Петровић у Бечу, црногорски владар у својој земљи завео нечувен терор, од кога страдају многобројни угледни и недужни појединци, као и њихове породице, па је потребно, у интересу спаса и опстанка Црне Горе, да велике силе интервенишу и овој нашаћеној земљи поврате мир и личну сигурност; да је црногорски књаз конфисковао сву покретну и непокретну имовину Ђорђија Петровића; да је књаз Данило са својим перјаницима отишао у манастир Острог и отуда издао наредбу о повећању пореза 100% у односу на дотадашњи, што је код народа изазвало крајње незадовољство и забринутост, пошто су и досадашња пореска оптерећења превазилазила његове материјалне могућности.³¹

У другој половини 1857, доследно се држећи политике бечке владе, лист »Laibacher Zeitung« је у рубрици »Türkei« објавио низ саопштења о унутрашњој ситуацији у Црној Гори са упечатљивом дозом драматизације и давања књазу Данилу епитета главног кривца за то што је у земљи дошло до тако тешких политичких размирица. У том смислу, бивствени садржај дужих и краћих саопштења о приликама у Црној Гори углавном се може свести на следеће: књаз Данило безобзирно хапси своје противнике, протјерује их из земље и конфискује им имовину, а такође велики број ових кажњава смртном казном; по књажевој наредби унижава се људско достојанство у Црној Гори применом батинања као казне; због сурових и крајње нехуманих поступака осиног црногорског владара према својим политичким противницима наводно је Ђорђије Петровић нудио једном црногорском сенатору новчану награду од 10.000 дуката да убије Данила Петровића; по захтеву књажевом организован је у Црној Гори „елитни корпус од 1800 људи“, али је паралелно с тим знатно повећано пореско оптерећење, због чега је народ постао још незадовољнији владаревом

³¹ Уп.: »Laibacher Zeitung« 79, 80, 85, 86, 117, 144 од 8, 9, 16, 17. IV, 25. V, 27. VI 1857, стр. 325, 328, 349, 351—352 476. 585.

политиком; није се обистинила вест да је на књаза извршен атентат и да је том приликом убијен; књаз Данило се обрачунава са својим политичким противницима и даље на најсвирепији могући начин: ухапшен је већи број капетана из Црмничке нахије, неки истакнути главари су „мисечени на комаде“ итд.³²

Пошто се по завршетку Париског мировног конгреса (16. априла 1856) и прогласом султановог Хати-хумајуна (18. фебруара 1856) није олакшао положај раје у Херцеговини, поново је отпочело устаничко врење, па је у племенима у пограничном појасу према Црној Гори почетком 1857. организована устаничка власт. Вративши се у Црну Гору из Париза 5. маја 1857. и добивши подршку Француске, књаз Данило је сматрао да су сазрели услови за територијално проширење Црне Горе припајањем пограничног дела Херцеговине, а и признање од стране велесила њеног суверенитета, па је поново отпочео са подстрекивањем устанка у Херцеговини и оружаних сукоба на црногорско-турској граници. То је довело до борбе с турским снагама у Васојевићима, у августу, па су у септембру и новембру Граховљани имали оштре сукобе с турском војском из Корјенића, док су у октобру Дробњаци отпочели оружану борбу, а у новембру се прикључила Црногорцима рудинска ускочка чета. У септембру 1857. Лука Вукаловић је одржао састанак са главарима из устаничког дела Херцеговине, када је одлучено да отпочне оружани устанак одмах по добијању сагласности Цетиња. До децембра 1857. прикупљено је у Херцеговини око 4.000 устаника са центрацијом главнине у рејону манастира Дужи. Због устаничког покрета и неуспешних преговора у Мостару са Црном Гором о спотним питањима, Турска је у то време знатно појачала своје гарнизоне у Херцеговини. На састанку устаничких вођа из Херцеговине у децембру одлучено је да се отпочне са оружаном борбом. После мањих сукоба, у борби код Ораховца, 23. децембра 1857, турске снаге су биле принуђене на повлачење. Устанак се ширио и у унутрашњости Херцеговине, и 3. јануара 1858. Вукаловићеви устаници су на Пољицама потукли турски одред, док су у источном делу Херцеговине тих дана на Плана-долу разбијене турске снаге од црногорског одреда јачине око 300 људи. У међувремену су Бањани уз помоћ црногорских ускока успешно напали посаду карауле у Велимљу, док су Пивљани освојили караулу на Крсцу. На захтев Аустрије, Црна Гора је крајем 1857. била принуђена да прекине са отвореним помагањима устаничког покрета, па су непријатељства у јануару обустављена. Вукаловић је покушао да се са Турцима споразуме, али су преговори

³² Уп.: „Laibacher Zeitung“ 148, 149, 153, 154, 165, 167, 183, 218, 253, 262, 266 од 3, 4, 9, 10, 23, 25. VII, 13. VIII, 25. IX, 5, 16. и 20. XI 1857, стр. 601, 605, 621, 625, 669, 677, 741, 831, 1021, 1056, 1079.

прекинути, јер су у фебруару отпочеле наступати јаке турске снаге од Гадка и Требиња, те су заузеле Пољице, Богојево, Бањане и Драчевицу. Продор непријатеља ка Зупцима био је од устаника уз помоћ црногорске војске осујећен, јер су турске снаге у боју код Ситнице, 10. фебруара, одбијене. Међутим, свеже турске јединице успеле су да продру у Зупце и потисну устанике и Црногорце у околна брда. Но, црногорски књаз је ускоро упутио у Зупце око 4.000 војника под командом војводе Ива Радоњића, који су заједно са устаницима разбили непријатеља у борби код Драча, 22. фебруара 1858. Ускоро затим, мања турска посада у Суторини принуђена је од устаника да се повуче у Херцег-Нови.³³

Треба истаћи да су »Novice« посредством кратких али често и прегнантних саопштења, објављених у рубрици »Novičar iz raznih krajev«, обавестиле словеначку јавност о најважнијим догађајима који се односе на заоштреност црногорско-турских односа због непопустљивог Порлиног става према захтевима књаза Данила за територијално проширење и признање суверенитета Црне Горе, устаничке оружане акције у Херцеговини и пограничне оружане сукобе између мањих црногорских и турских снага. Осим тога, како се јасно може разабрати из садржаја објављених саопштења овог листа, који је тада био највернији тумач расположења словеначког јавног мишљења, Словенци су испољавали искрене симпатије према Црној Гори и херцеговачким устаницима, желећи им да циљеве своје борбе у потпуности реализују. Додуше, ови су извештаји и саопштења каткада неодређени, па и нетачни, до чега је дошло отуда што »Novice« нису у то време имале у Црној Гори свог специјалног дописника, већ су вести преузимале из других листова, углавном наклоњених Црној Гори. Због тога смо нешто више рекли о устаничким оружаним акцијама у Херцеговини под вођством Луке Вукаловића, као и онима на црногорско-турској граници, уз навођење места и датума најважнијих борби које су тамо вођене, а чија је веродостојност несумњива. То смо учинили ради лакшег одређивања степена правремене и чињеничне обавештености словеначког народа о тим важним догађајима. Као потврду горњих констатација навешћемо најважнија саопштења из овог листа.

Непун месец дана након завршетка црногорско-турског рата, тј. у броју од 19. марта 1853, »Novice« су објавиле подужи напис у коме се отворено подупиру упорна и одлучна настојања књаза Данила да територијално знатно прошири своју зем-

³³ Опширније о борбеним акцијама устаника под вођством Луке Вукаловића и оружаним сукобима на црногорско-турској граници, в.: В. Ђоровић, *Лука Вукаловић и херцеговачки устанци од 1852—1862. године*, Српска краљевска академија наука и уметности, Посебна издања, књ. XLV, Науке друштвене и историске, књ. 17, Београд 1923, стр. 31—44.

љу. Тамо је, као најважније, истакнуто да црногорски владар сасвим оправдано захтева да се Црној Гори припоје „Грахово и Љешкопоље и да јој Турчин треба да уступи стару „Иванбеговину“ тј. целу Зету, Скадарско језеро, пределе код Бара и Улциња и све до Љеша што је на овој страни Дрима“. Након тога је, у смислу закључка, подвучено да до трајног мира између Црногораца и Турака неће доћи све дотле док се овим оправданим захтевима црногорског књаза у потпуности не удовољни.³⁴ Знатно касније, у броју од 4. јула 1855, објављена је информација у којој је неодређено наглашено да је Црна Гора на име компензације за то што се уздржала од учешћа у кримском рату на страни Русије захтевала од Порте да добије одмах острво у Скадарском језеру, а по завршетку рата „целу некадашњу Иванбеговину“ и да јој се призна самосталност.³⁵ У броју од 1. октобра 1856. лист је у парафразированной форми објавио представку књаза Данила велесилама, истакавши да Црна Гора захтева следеће: 1) да буде призната као самостална држава; 2) да се „њене границе прошире према Херцеговини и Албанији“; 3) да се Црна Гора са Турском прецизно разграничи као с Аустријом; 4) да се Црној Гори припоји приморско гранично место Антивари (Бар). Што се тиче става великих сила према црногорским захтевима, углавном је тачно констатовано: Русија ће се залагати за црногорску самосталност, Француска и Енглеска да

³⁴ „Novice“ 23, 19. III 1853, стр. 91.

³⁵ О томе је тамо дословно наведено: „Da Černogora v rusovsko-turški vojski ostane nobenostranska (neutralna, terja knez černogorski sledeče: 1) otok jezera Skutarskega se ima berž odstopiti Černogori; 2) kadar bo konec vojske, ima Černogora nazaj dobiti celo nekdanjo Ivanbegovino; 3) samostalnost Černogore se ima priznati, kupčija, prihodiša in izhodiša imajo popolnoma svobodne biti; 4) ena država se zaveže proti drugi, da ji bo izročevala politične in druge hudodelnike“ („Novice“ 53, 4. VII 1855, стр. 212).

Књаз Данило је имао у виду прикључење Црној Гори Спужа, Подгорице, Жабљака и острва на Скадарском језеру Лесендра и Врањине. Реализацијом тог књажевог плана, Црна Гора би фактички захватала територију коју је имала држава Ивана Црнојевића, познатог у народној традицији под именом Иван-бег. Јер, како наводи др Јован Ердељановић, држава Ивана Црнојевића обухватала је целу данашњу Црмницу, Маине, Поборе, Браиће и Грбаљ, али не и град Будву. Граница према Херцеговини се протезала до Конавала, па потом преко Зубаца до Бијеле Горе „више Грахова“, а затим „преко Замадјева Ждријела у Тоспуде (у Цуцама), подно Трешњева и Кобиљег Дола, уз планину Чумавицу (ово је све у Цуцама), подно Бијеле Пољане (у Озринићима), поврх Пјешиваца, затим к Острогу и преко Острога, па преко Вјелопавлићке планине и преко доње Мораче до Кучкога Кома“. Према томе, територија од Бара до Љеша, која се у „Novicama“ наводи као саставни део „Иванбеговине“, није била у саставу државе Ивана Црнојевића (уп.: „Србске Новине“ 7, 15/27. I 1853, стр. 23; В. Поповић, *Которска писма*, Београд 1964, стр. 68; Др Ј. Ердељановић, *Стара Црна Гора*, Етничка прошлост и формирање црногорских племена, I део, Српски етнографски зборник, Српска краљевска академија, књ. XXXIX, Прво одељење, Насеља и порекло становништва, књ. 24, Београд 1926, стр. 21—25).

добије положај идентичан Србији, Аустрија „да остане status quo nunc“, а Турска ће енергично захтевати „да велике силе признају врховну турску власт над Црном Гором“. На крају, у смислу закључка, кратко је констатовано: „Шта ће од свега овога бити усвојено, не зна се“.³⁶ Да узредно напоменемо и то да је овај лист, уз доста оштру критику Порте због њеног непопустљивог става према црногорским захтевима, објавио крајем новембра 1856. кратко саопштење, у коме је наведено да је турска влада „жеље црногорског књаза што се тиче проширења и самосталности Црне Горе под клупу (ad acta) бацила и да ће о томе расправљати тек када дођу на ред Влашка и Молдавија“.³⁷

Током 1854. и 1855. у »Novicama« нема вести о црногорско-турским граничним оружаним сукобима. Тек у броју од 23. августа 1856. објављено је кратко саопштење о брзој интервенцији црногорске војске након избијања буне у Кучима и успостављању ауторитета црногорског владара.³⁸ На крају овог обавештења стоји „да је 1000 Црногораца остављено у својству посаде у тврђави Медуну како би Црна Гора одржала Куче“. Због тога је скадарски паша наредио да се хитно упути одред од 1.000 војника са задатком да протера црногорску посаду из Медуне. Међутим, тамо је благовремено приспело око 400 бораца из Пипера који су приморали турске снаге да се повуку.. У смислу закључка наведено је: „Након овог сукоба настао је нови спор између скадарског паше и црногорског књаза, који ће се тешко на миран начин окончати“.³⁹ Даље је овај лист, схвативши да су црногорско-турски односи на ивици ратне опасности, у броју од 3. септембра 1856, саопштио да је црногорски владар 14. августа издао проглас којим позива све Црногорце, њих око 4.000, под претњом да ће изгубити црногорско држављанство и да ће им сва имовина бити конфискована, да

³⁶ „Novice“ 79, 1. X 1856, стр. 318.

³⁷ „Novice“ 96, 26. XI 1856, стр. 332.

Ваља рећи да је овај лист углавном веродостојно обавестио словеначку јавност о стварним захтевима Црне Горе за територијално проширење и признање њеног суверенитета од великих сила. Ти захтеви су у резимираној форми наведени у писму књаза Данила руском министру спољних послова Лаву Г. Сењавину 22. фебруара 1856. и у Пројекту „уговора о признању номиналног сизеренства султановог, формулисаног у 30 тачака, који је црногорски владар уручио руском дубровачком конзулу Петру Н. Стремоухову, приликом његовог боравка у Цетињу, крајем септембра 1856 (уп.: Б. Павићевић, *Стварање црногорске државе...*, стр. 405—407; исти, *План књаза Данила за регулисање односа са Портом 1856. године...*, стр. 50—59).

³⁸ Крајем јуна 1855. избила је прва буна у Кучима против централне црногорске власти, а тачно годину дана доцније и друга, коју је брзо угушио књажев брат војвода Мирко, са војском јачине око 6.000 људи (Б. Павићевић, *Стварање црногорске државе...*, стр. 398—402).

³⁹ „Novice“ 68, 23. VIII 1856, стр. 274.

се до краја августа врате у Црну Гору.⁴⁰ Драматизујући, у доброј мери, црногорско-турске односе и гајећи симпатије према тежњи Црне Горе да се прошири и постане и де луге (гледано с аспекта њеног међународног положаја) суверена држава, »Novice« су, три дана доцније, објавиле значајно саопштење. У њему је, као најважније, наведено да је Црна Гора, „та јуначка државица“, поново привукла на себе пажњу света због своје борбе за територијално проширење и потпуну еманципацију од Турске, чиме је изазвала реакцију Порте, која је одлучила да Црну Гору потчини, те је, како је тамо наглашено с позивом на вест коју је објавио »Agramer Zeitung«, Омер-паша у рејону Бара концентрисао наводно 50.000 војника, а књаз Данило, да би се успешно супротставио турској војној сили, позвао је под оружје, чак, и Црногорце који живе и раде у иностранству.⁴¹ Залажући се за мирољубиво решење црногорско-турских размрица, »Novice« су, у броју од 17. септембра 1856, изразиле искрену наду да ће Аустрија, у сопственом интересу, а у циљу очувања мира на својој југоисточној граници, „осујетити намеру турске војске да опколи Црну Гору јер ће предузети потребне мере у Цариграду да на миран начин изглади црногорско-турску распру“.⁴² Иако су њене симпатије несумњиво биле на страни Црне Горе, ипак је редакција, хтела-не хтела, под притиском Баховог апсолутизма морала бити опрезна, како не би дошло до забране излагања овог у то време јединог органа словеначког националног покрета. Због тога су »Novice«, у броју од 20. септембра 1856, сасвим кратко саопштиле својим читаоцима да Турска још није извршила оружану агресију на Црну Гору, а четири дана доцније — да су наводно отпочели

⁴⁰ „Novice“ 71, 3. IX 1856, стр. 286.

⁴¹ То саопштење гласи: „Poslednje dni je na polji politiskem začela spet Černogora zvonec nositi; pozornost sveta se obrača iznova na to malo pa junaško deželico in radovedno se poprašuje: kaj bo z njo. Turška vlada se namreč namerja nepokorna ljudstva v Albaniji, pa tudi Černogoro vkrotiti, ktero ni nikoli za samostojno deželico spoznala. Po „Agr(amer) Zeit(ung)“ se je po ukazu turške vlade Omer-paša v ta namen vzdignil proti Antivari s silno armado, ki šteje 50.000 vojakov, in kakor smo že unikrat povedali (v.: „Novice“, štev. 71, od 3. septembra 1856, na 286. strani, m. op., II. J.), hitijo po pozivu kneza črnogorskega vsi v ptujih deželah prebivajoči Černogorci domu. Gotovo bi jih knez ne bil poklical, ako bi ne bil prepričan, da se bližajo Černogori dnevi sile; sultan pa si je izvolil čas sedanji za nov napad nad Černogorce zato, ker vé, da car rusovski jim po novih političnih razmerah sedaj ne more biti pomočnik. Kaj bo vsega tega konec, je zastavica, ktere danes nihče rešiti ne more“ („Novice“ 72, 6. IX 1856, стр. 290).

⁴² То кратко али важно саопштење гласи: „Sliši se, da se avstrijska vlada krepko prizadeva odverniti vojsko med Turci in Černogorci, ker ji ne more po volji biti, da se tikoma njene meje vname kervav boj; zatega voljo se govori, da ne bo pripustila, da bi turška armada obsedla Černogoro, in da v miroljubnem duhu skuša v Carigradu poravnati turško-črnogorski razpor“ („Novice“ 75, 17. IX 1856, стр. 302).

преговори између представника великих сила о судбини Црне Горе. „Султан одсудно инсистира на томе“, како је тамо подвучено, „да Црна Гора мора безусловно признати сизеренство султана. Међутим, париски се листови залажу да Црна Гора добије статус истоветан оном који има Србија, док се још не зна шта мисле остале владе великих сила“.⁴³ Даље је, на измаку јануара 1857, у овом листу саопштено да Порта, због непопустљивости књаза Данила у својим захтевима, „намерава на пролеће отпочети са својим војним операцијама против Црне Горе из правца Албаније и Херцеговине“.⁴⁴

Ваља рећи, да се до средине октобра 1857. у овом листу нису појавиле информације о црногорско-турском заоштравању односа. До тога је дошло отуда што је Црна Гора, повинујући се жељама и саветима француске владе, настојала да спор стиша и дипломатским путем изнуди од Порте сагласност за удовољавање основних захтева књаза Данила који се односе на територијално проширење Црне Горе.⁴⁵ Но, у броју од 14. октобра, »Novice« су објавиле саопштење, чији је садржај у великој мери драматизовао ситуацију у црногорско-турским односима, те је добар део читалаца могао стећи дојам о неминовности оружане црногорско-турске конфронтације. Наиме, као најважније, тамо је наведено да је 23. септембра у Цетињу била делегација састављена од 150 најугледнијих народних представника из Куча која је од црногорског владара измолила опроштај за буну која је била против њега избила у том племену 1856, али по цену „да му у свему буду покорни и потчињени“. С обзиром на то да ту нахију Порта сматра за интегрални део Турске, скадарски паша је одлучио да је са 3.000 војника покори. На крају је речено да је Порта на интервенцију посланика Аустрије, Енглеске и Француске који су акредитовани у Цариграду обећала да ће се спор изгладити, што је мало вероватно јер је такав корак закаснио.⁴⁶ Тачно месец дана доцније, лист је објавио важну информацију, која у лапидарној форми сасвим верно оцртава веома наелектрисану ситуацију на граници Црне Горе са Херцеговином и Албанијом, јер готово сваког дана долази до мањих оружаних сукоба и, наравно, обостраних губитака у живој сили,⁴⁷ док је у броју од

⁴³ Уп.: »Novice« 76, 77 од 20. и 24. IX 1856, стр. 306, 310.

⁴⁴ »Novice« 7, 24. I 1857, стр. 28.

⁴⁵ Опширније о томе, в.: Др Д. Страњаковић, *op. cit.*, стр. 269—277, 325—342.

⁴⁶ »Novice« 82, 14. X 1857, стр. 328.

⁴⁷ О томе тамо дословно пише: „Na arbanski in ercegovinski meji se Černogorci in Turki še vedno zabavljajo in se pošiljajo uzajamno s kervavim iglavami domu. Po stari šegi pošiljao Černogorci glave pobitih Turkov na dolzih drogovich v Cetinje. Na ercegovinski meji so nedavno Černogorci mnogo živine siloma odgnali in več pastirjev pomorili. Kratko reči: vsa meja je v splošni vstaji. Žalostno je to, in sploh so začeli že tu in tam želje razodevati, da bi se več storilo za te kraje za miru in pravice voljo“ („Novice« 91, 14. XI 1857, стр. 364).

2. децембра наведено да ће највероватније ускоро доћи до црногорско-турског рата, на шта упућују одашиљање оружја и муниције из Цетиња на границу и наводно наређење књаза Данила својим опуномоћеницима да не предузимају никакве кораке у правцу сондирања терена за преговоре са турским представницима у циљу поравнања црногорско-турског спора.⁴⁸

Све до краја децембра 1857. »Novice« су веома ретко обавештавале своје читаоце о устаничком покрету у југоисточном делу Херцеговине под вођством Луке Вукаловића. Па и када су узгредно о томе понешто и саопштилe, чиниле су то неодређено, не наводећи ни локацију ни датум изведених борбених акција, па ни име вође тог покрета. До тога је највероватније дошло зато што о томе лист није био ни обавештен, а и због тога што ситније устаничке акције нису привукле пажњу редакције, која је сматрала да се ради о уобичајеним мањим немирима којих је у овој периферној турској провинцији било на претек. Тек у броју од 30. децембра 1857. орган словеначког националног покрета објавио је кратко али важно саопштење са подацима углавном веродостојним, али и са таквим као, на пример, да је вођа устаника „неки Вукаловић“, што упућује на закључак да је редакција била веома мало упозната са отпором херцеговачке раје турским насиљима. Као најважније, тамо је наведено да се код манастира Дужи окупило 4.000 устаника на челу са Вукаловићем, са намером да „разгласе Хати-хумајун, тј. закон, по коме хришћани имају једнака права с Турцима“. На крају је речено да је 23. децембра између устаника и турске војске дошло до „крвавог боја и да се не зна ко је био победник“.⁴⁹ Саопштење о тој борби од 6. јануара 1858. нешто је одређеније. Тамо је речено да је 23. децембра код манастира Дужи вођена борба између устаничких и турских снага, и то од „три сата изјутра до увече“, и да су устаници били побеђени. На обе стране губици су били подједнаки: по 20 рањених и погинулих. Наредни дан је протекао у миру и уз обостране припреме за борбу и очекивање појачања; устаницима је наводно јавио перјаник, који је из Цетиња приспео у манастир Дужи, да ће им ускоро доћи у помоћ 1.700 Црногораца.⁵⁰ Седам дана доцније наведено је да се устанак у Херцеговини шири и да „устаници кудикамо више желе да буду подређени црногорском књазу неголи, пак, турском цару“, док је у броју од 27. јануара наведено да се већи број херцеговачких устаника

⁴⁸ Уп.: „Novice“ 91, 96 од 14. XI и 2. XII 1857, стр. 364, 484.

⁴⁹ „Novice“ 103, 30. XII 1857, стр. 415.

⁵⁰ „Novice“ 1, 6. I 1858, стр. 8.

У ствари, ради се о борби између устаника и турских јединица код Ораховца, вођеној 11/23. децембра 1857, у којој су устаници успели да потисну Турке (В. Ђоровић, *op. cit.*, стр. 35—36).

и Црногораца вратио својим кућама, док је мали број „остао на стражи јер се боје да их Турци не нападну“, а већ седам дана доцније сасвим супротно томе, што је у ствари било тачно, саопштено је да се раја листом дигла на оружје против турске владавине „у целом јужном делу Херцеговине од Језера до Требиња“.⁵¹

У неколико бројева од средине фебруара до друге половине априла 1858. објављена су кратка али углавном тачна саопштења, у којима је, као најважније, наведено: да су устаници у борби у рејону Зубаца, 10. фебруара, успели да потисну турске снаге и нанесу им осетне губитке; да су турским јединицама стигла знатна појачања, те су средином фебруара, после „жестоке битке“ и знатних обостраних губитака (устаници 15 мртвих, а Турци 40 рањених и непознат број мртвих) „узели Зупце, а устаници су се повукли у околна брда“; да је у Зупцима цео дан 22. фебруара вођена оштра борба између Црногораца под командом војводе Ива Ракова Радоњића и устаника под заповедништвом Луке Вукаловића, с једне, и турских снага под командом Салих-паше, с друге стране; да су прво били Турци сузбијени, а потом устаници, што је, како смо рекли, нетачно, јер се ради о борби код Драча, 22. фебруара, када су Црногорци и устаници разбили непријатеља; и да су устаничке акције у Херцеговини готово престале, до чега је дошло због повратка Црногораца у своју домовину, мирног држања Луке Вукаловића и надања раје у то да ће велике силе присилити Порту да свој реформни план консеквентно спроведе у дело.⁵²

Када је устанички покрет у Херцеговини био на највишој тачки успона, да би задовољиле све веће интересовање Словенаца за тај херцеговачки феномен, објавиле су »Novice«, у броју од 24. фебруара 1858, важну информацију о узроцима који су утицали на рају да једини могући излаз из неподношљивог стања тражи у оружаном устанку уз помоћ Црне Горе у циљу ослобођења испод турског јарма. Тамо је прво наведено у смислу тезе писање противсловенских листова да је до оружаног устанка дошло „због црногорских и свесловенских подбадања“. Као најважније у смислу антитезе наведено је сасвим недвосмислено да ту нису посреди „никакве вештачке револуције које су упливисале на потлачену рају да подигне оружани устанак против својих тлачитеља, већ да је до њега дошло због неиздржљивих пореских оптерећења и нечувених ретресалија, посредством којих су органи турских власти приморавали рају да им се повинује и у свему удовољава њихове до крајности

⁵¹ „Novice“ 2, 4, 5 од 13, 27. I и 3. II 1858, стр. 15, 32, 40.

⁵² Уп.: „Novice“ 7, 8, 9, 13, 16 од 17, 24. II, 3, 31. III, 21. IV 1858, стр. 56, 64, 72, 104, 128.

нечовечне и незасите захтеве.⁵³ Нешто доцније, крајем марта и у првој половини априла 1858, објавио је овај лист подложни информативни чланак у четири узастопна броја под насловом »Bosna in Hercegovina«, чији је аутор Матија Мајар, познати словеначки писац и истакнути национални радник.⁵⁴ У том чланку Матија Мајар је презентирао у врло занимљивој форми сажет историјат ове две турске периферне покрајине од ранофеудалног доба до средине XIX века. Посебан и значајан део овог написа посвећен је пореском систему и судству. Наведене су све врсте дажбина, као и репресалија које су изнуђивали турски феудалци над својим подложницима да би их натерали да у потпуности удовоље њиховим све незаситијим захтевима. Све је то довело до крајње дијаметралних односа, како Мајар наглашава, између обесправљене раје, с једне, и бегова и ага, с друге стране, што је неминовно проузроковало устанички покрет у југоисточној Херцеговини под вођством Луке Вукаловића.⁵⁵

Орган Покрајинске владе за Крањску, »Laibacher Zeitung«, повремено је објављивао већином садржајно штура саопштења о немирима на црногорско-турској граници, као и о оружаним акцијама херцеговачких устаника под вођством Луке Вукаловића. Пошто се ради о дневнику који су Словенци у недостатку свог дневног листа, такође читали у најкраћим потезима осврнућемо се и на његова саопштења, објављена поглавито у рубрици »Türkei«, и то навођењем сижеа, уз напомену да су фактографски углавном веродостојна, али и протурски оријентисана. Тако је, у броју од 1. априла 1857, наведено да је књаз Данило модификовао свој меморандум великим силама од маја 1856. у том смислу што не захтева потпун суверенитет своје земље, већ од њих тражи инкорпорацију Црној Гори југоисточ-

⁵³ О томе тамо дословно пише: „Tu ni nihče umetnih prekuocij delal, tu ni ljudstvo po novih naredbah krepnelo. Sila in zgolj sila je to delala, in ker si ljudstvo drugač ni moglo pomagati, je bilo primorano, se vzdigniti in nazadnje v kervave boje spustiti. Moritve, ropanje, oskrnjevanje žená in sovraštvo zavoljo različnosti vera, več del brez vsega strahu in strahovanja, so kristjane prignale v revščino, o kateri častniki nemškega in slovanskega jezika več kakor dovolj pišejo. Ljudstvo je moglo odrajtovati tretjino od vseh pridelkov spa(hi)jem, potem ko je desetino, dimnico in glavno štibro moglo turški vladi plačevati. In to je najhujše bodlo kristjane. Kdo si bo upal v tacih okolnosti, prvi vzdigniti kamen zoper nesrečno ljudstvo“ („Novice“ 8, 24. II 1858, стр. 64).

⁵⁴ Мајар је био не само неуморни радник на пољу буђења и афирмације словеначке националне овести већ је свом снагом радио и на оживљавању и учвршћивању тесне везе на политичком и културном пољу Словенаца са осталим југословенским народима (Dr D. Lončar, *Dr Janez Bleiweis in njegova doba, Postanek in razvoj narodno-političnega programa Slovencev do razcepljenja v konservativno in liberalno stranko*, Bleiweisov zbornik, Ljubljana, 1909, стр. 157—158, 172).

⁵⁵ M. Majar, *Bosna in Hercegovina*, „Novice“ 12, 13, 14, 15 од 24, 31. III, 7. и 14. IV 1858, стр. 93—94, 101, 108—109, 117—118.

ног дела Херцеговине и луке Бара уз признавање симболичне врховне султанове владавине, на шта Цариград свакако нипошто неће пристати.⁵⁶ Даље је, у броју од 29. септембра, наведено да су Васојевићи од књаза тражили помоћ у људству и наоружању, да се бране од евентуалног оружаног напада турских оружаних снага, будући да су Порти отказали плаћање трибута, на шта је књаз позитивно одговорио, а даље, у броју од 7. октобра, стоји да је из Скадра дошао у Цетиње енглески конзул да смири напрегнуту ситуацију, па је потом, у броју од 13. октобра, речено да ће књаз Данило реорганизовати оружане снаге Васојевића по црногорском узору, док је дан доцније саопштено о обустављању турске казнене војне експедиције против Васојевића, као и то да се Црна Гора, припајањем Васојевића приближује граници Србије.⁵⁷ Потом је, крајем новембра, наведено да је црногорски књаз затворио границу према Турској и да Кучима допрема оружје, што представља озбиљну опасност по мир, због чега скадарски конзули великих сила раде на изглађивању спора, како је наведено у броју од 17. децембра овог листа.⁵⁸

У овом листу није изостала ни оптужба уперена против Црне Горе да ради на стварању веће југословенске државе. Наиме, у броју од 25. новембра 1857. објављено је кратко саопштење, у коме је, као најважније, наведено да црногорски „Поп Перо“ по херцеговачким селима пред окупљеним главарима држи „проповеди“ о будућем „Југословенском Царству“;

⁵⁶ „Laibacher Zeitung“ 73, 1. IV 1857. стр. 300.

Још од јуна 1856. под утицајем француске владе, књаз Данило је био спреман да призна номинално сизеренство султаново под условом да се Црној Гори припоји део Херцеговине и Албаније, као и лука у Јадранском мору, а такође изврши разграничење његове земље и Турске. Међутим, Порта је у задњој редакцији својих услова за регулисање црногорско-турских односа, почетком марта 1857, искључила сваку могућност свог пристанка на територијално проширење Црне Горе, што је књаз Данило одлучно одбио да прихвати, те је 23. априла 1857. инсистирао преко француских дипломатских канала код великог везира на разграничењу између његове земље и Турске у интересу очувања мира. У Пројекту „уговора“ о признању номиналног сизеренства султановог из прве половине 1856, чији је текст уз коментар објавио др Бранко Павићевић, јасно су формулисани захтеви званичног Цетиња у 30 тачака, чија је окосница инсистирање на прикључењу Херцеговине и луке Бара Црној Гори као сувереној држави (уп.: Д. Страњаковић, *op. cit.*, стр. 263—277, 325—330; Др В. Павићевић, *План књаза Данила за регулисање односа са Портом 1856. године...*, стр. 52—58).

⁵⁷ Уп.: „Laibacher Zeitung“ 221, 228, 233, 234 од 29. IX, 7, 13. и 14. X 1857, стр. 892, 920, 945.

⁵⁸ Уп.: „Laibacher Zeitung“ 272, 288 од 27. XI и 17. XII 1857, стр. 1097, 1160.

успео је да придобије за своје сањарије нешто присталица, али је у Суторини његов труд био мање успешан.⁵⁹

О ситнијим пограничним сукобима између црногорских и турских снага, у саопштењима, објављеним у овом листу у задњем кварталу 1857. и првом тромесечју 1858, наведено је углавном ово: два племена из Васојевића су упала, крајем октобра, на турску територију у рејону Подгорице; током новембра било је веома немирно на црногорско-турској граници због честих упада мањих, па и већих група Црногораца на турско земљиште; у рејону Подгорице, почетком фебруара 1858, око 700—800 бораца из Пипера, предвођених Јолем Пилетићем, цео дан је водило жестоку борбу против око 1.600 низама; почетком фебруара је у рејону Скадарског језера било мањих граничних оружаних сукоба, док је војвода Новица Церовић са око 400 бораца напао у Херцеговини Ченгићеву кулу, у којој је изгорела посада од око 80 људи; и код Вирпазара је вођена борба, 2. марта, између Црногораца и Турака, док су код Скадарског језера биле чарке.⁶⁰

Што се тиче саопштења која се односе на оружане акције устаника под вођством Луке Вукаловића и црногорских снага у Херцеговини, може се рећи да фактографски готово не одурајају од оних које су »Novice« објавиле, сем одређених појединости епизодичног значаја. Због тога ћемо њихов сиже навести хронолошки, у циљу уштеде у простору, без коментара, јер су посве одређена и добрим делом веродостојна. Као најважније, тамо је наведено, током 1857. и у првом тромесечју 1858, ово:

⁵⁹ О томе тамо дословно стоји: „Von der montenegrinischen Grenze, 8. November. Der montenegrinische Pop Pero hölt in den Dörfern der Herzegowina Versammlungen mit den Häuptlingen, und predigt ihnen seine Träume über ein künftiges südslawisches Reich vor. Er soll in der Bevölkerung einige Anhänger finden, aber in Sutorina fanden seine Worte keinen oder nur weniger Anklang, besonders weil dort sich ein türkisches Präsidium befindet“ („Laibacher Zeitung“ 270, 25. XI 1857, стр. 1089).

Очигледно је да се у овом кратком извештају има у виду поп Перо Матановић, који је извршавао важне политичке задатке у Херцеговини по налогу црногорских књажева, Данила I и Николе I, у време устанка под вођством Луке Вукаловића, 1852—1862, и последњег, 1875—1878 (уп.: К. Грујић, *Дневник из херцеговачког устанка (од 6. августа до 16. октобра 1875. године)*, Београд 1956, стр. 90; Б. Павићевић, *Црна Гора у рату 1862*, Београд 1963, стр. 161—163, 244, 247.

Књаз Данило се у то време није заносио илузијама о стварању тзв. „Југословенског Царства“, али је сматрао као реалну могућност да се Црној Гори припоји „пашалук Херцеговина“ као и „приморски предјел Бар“, како се види из I. тачке Пројекта „уговора о признању номиналног сизеренства султановог, те би знатно проширена црногорска држава могла бити проглашена краљевином (Др Б. Павићевић, *План књаза Данила за регулисање односа са Портом 1856. године...*, стр. 52—58).

⁶⁰ Уп.: „Laibacher Zeitung“ 256, 259 од 9. и 12. XI 1857, стр. 1032, 1045; 38, 39, 40, 54, 56 од 17, 18, 19. II, 8. и 10. III 1858, стр. 146, 151—152, 215, 223, 228.

да је устаничко врење, услед несносних пореских оптерећења и репресалија од органа турских власти, очљиво у Зупцима и Суторини и да тамошње становништво жели да потпадне под Црну Гору, те је књаз Данило у тешком положају, пошто Пор-та врши притисак, па и ратом прети, да од њега изнуди пуну покорност; да су Граховљани упали на турску територију и за-пленили турску стоку; да је између Граховљана и Корјенића дошло до оштре конфронтације, док су се Зупци, Бањани и Крушевице, као и низ других херцеговачких села, изјаснили још пре неколико година за присаједињење Црној Гори; да је више од 1.000 Црногораца „упало“ у Херцеговину, почетком јануара 1858, у околини Требиња, и да су наводно силом на-терали рају да се бори против турске војске, па је Порта била принуђена да тамо упути знатна појачања; да херцеговачки устаници, јачине око 1.500 људи, предвођени Луком Вукалови-ћем, а помогнути од Црногораца, воде у околини Требиња, а нарочито у рејону Попова поља, жестоке борбе против турских трупа, док наводно 2.000 устаника „оперише“ на правцима Гацка и Никшића; да је књаз Данило, крајем јануара 1858, наредио Црногорцима да не прелазе у Херцеговину; да је у Зупцима дошло неодређеног датума у фебруару 1858 (алудира на борбу код Ситнице, 10. фебруара) до жестоке борбе, те је књаз Данило упутио у Зупце и Крушевице на име помоћи но-вих 4.000 бораца; да је у Зупцима, 22. фебруара, дошло до жестоке борбе између устаника, помогнутих Црногорцима, и Турака, и да је она трајала до пада мрака; да су Црногорци на-кон жестоке борбе, 22. фебруара, запалили Коњско, а Вука-ловић је у међувремену са својим устаницима попалио турске зграде у Суторини, док су устаници и Црногорци упали у Кор-јениће и неколико турских кућа разорили; да су наводно, 15. фебруара, турске снаге савладале устанике у рејону Зубаца, али је турска коњица разбијена 22. фебруара, а два дана доц-њије је око 100 устаника запалило турске куће у Суторини, те Порта мисли да зарати против Црне Горе; да су устаници и Црногорци у борби вођеној 22. фебруара испољили висок сте-пен борбености и умешности у тактичким подухватима, што је нарочито дошло до изражаја ноћу 22/23. фебруара, када су Црногорци вешто извели препад у бок и леђа башибозучке коњице, како је поступио и Лука Вукаловић са својим устани-цима према турским снагама које су се повлачиле од Драча у Крушевице; да су, у међувремену док се водила борба у Зуп-цима, Граховљани, јачине око 250 бораца, напали на Клобук и запалили 14 кућа.⁶¹

⁶¹ Уп.: „Laibacher Zeitung“ 31, 248, 272 од 9. II, 30. X и 27. XI 1857, стр. 126, 1000, 1097; 5, 11, 13, 23, 27, 28, 40, 43, 46, 47, 48, 52, 57, 58, 60, 63 од 8, 15, 18, 29. I, 4, 5, 19, 23, 26, 27. II, 1, 5, 11, 12, 15. и 18. III 1858, стр. 19, 42, 51, 91, 106, 111, 155, 171, 185, 186, 191, 207, 227, 230—231, 239, 250—251.

Све што смо напред навели упућује на закључак да су Словенци, без обзира на то што су имали само један лист који је излазио на словеначком језику, били у најнеопходнијој мери упознати са унутрашњим приликама у Црној Гори и црногорско-турским односима, 1853—1858, као и о устаничком покрету у доњој Херцеговини под вођством Луке Вукаловића, током 1857. и почетком 1858. Наравно, увид у те догађаје употпуњаван је код Словенаца праћењем саопштења објављених у дневнику »Laibacher Zeitung«. Битна разлика у политичком концепту ова два листа огледа се у томе што су »Novice« одобравале реформна прегнућа књаза Данила на плану друштвено-економског прогреса Црне Горе и, уопште узев, биле процрногорски настројене, док је дневни лист »Laibacher Zeitung« у то време стајао готово безрезервно на страни Турске, придржавајући се консеквентно политичке линије бечке владе, а према црногорском књазу био је, тако рећи, непријатељски расположен.

ОДЈЕК ПОВЕДЕ ЦРНОГОРСКЕ ВОЈСКЕ НАД ТУРСКИМ СНАГАМА У ВИЦИ НА ГРАХОВЦУ, 11—13. МАЈА 1858, И РАЗГРАНИЧЕЊА ИЗМЕЂУ ЦРНЕ ГОРЕ И ТУРСКЕ 1860. ГОДИНЕ

Масован устанак херцеговачких племена дуж црногорске границе под вођством Луке Вукаловића, 1857—1858, кулминирао је, како по успеху у борбама против турских снага тако и по своме интензитету, благодарећи издашној и несебичној помоћи Црне Горе у људству и наоружању, нарочито крајем фебруара и почетком марта 1858. У Цариграду су коначно дошли до сазнања да се празним обећањима устанак није могао смирити, с једне, нити претњама присилити Црну Гору да одустане од свестране потпоре устаничког покрета, с друге стране. Такође, ни званични преговори Портиних изасланика са устаничким вођама и опуномоћеницима Црне Горе, током марта 1858, нису дали никакве позитивне резултате. До тога је дошло отуда што је Порта као услов за вођење преговора захтевала да Црна Гора безусловно призна султанову врховну власт, док је црногорски књаз, категорично одбивши овај захтев, саветовао устаничким вођама да у преговорима с Портом траже гаранције страних конзула, што је Порта а priori одбила, јер је устанике третирао као своје поданике. Такав развој ситуације, а нарочито инсистирање књаза Данила на црногорско-турском територијалном разграничењу и настављање потпомагања ослободилачког покрета у Херцеговини, довели су до тога да је Порта донела одлуку да силом оружја натера Црну Гору на покорност. У ту сврху је у марту пребачено у Херцеговину из Цариграда преко Клека око 3.500 војника, док је код Гацка било прикупљено око 6.000 башибозука за упад у Дробњак и Пиву. У међувремену је босански везир упутио херцеговачким устаницима про-

кламацију да положи оружје. Од великих сила, Француска и Русија су безуспешно покушале да спор реше мирним путем. На дан 29. априла 1858. турске снаге под командом Хусеин-паше, јачине око 6.000 пешака редовне војске и око 2.500 башибозука са 8 топова, кренуле су из Требиња ка Грахову преко Бањана и 6. маја поселе положаје на Граховцу. Јединице црногорске војске са Бањанима и Граховљанима, јачине око 5.500 бораца са 1 топом, поселе су увече, 10. маја, положаје који су доминирали турским логором. У жестокиим борбама, вођеним 11. и 13. маја, турске трупе су катастрофално поражене, те су Црногорци и устаници запленили огромну количину оружја, муниције и другог материјала.⁶²

За разлику од периода 1852—1857, када су „Novice“ излазиле двапут у седмици, у среду и суботу, од почетка 1858. па до 1891. излазиле су само једанпут и то у среду.⁶³ То је имало негативну реперкусију у односу на редовно обавештавање словеначке јавности о бурним догађајима везаним за хроничне црногорско-турске размирице, које су готово стално биле на граници ратног сукоба између Црне Горе и Турске. Оставши истог формата и броја страница као претходни појединачни бројеви, „Novice“ су са попришта црногорско-турских пограничних сукоба од почетка 1858. објављивале краћа саопштења са закашњењем, заговарајући и даље потребу територијалног проширења Црне Горе и признавања од стране великих сила њене потпуне независности.

Што се тиче догађаја који су претходили бици на Граховцу: све већа заоштреност у црногорско-турским односима, знатно појачање турских војних ефектива у Херцеговини и противмере Црне Горе и херцеговачких устаника срачунате на пружање одлучног отпора турској агресији, у „Novicama“, у рубрици „Novičar iz raznih krajev“, објављено је неколико кратких саопштења о којима треба најнеопходније рећи. Тако је, у броју од 17. марта,

⁶² О неуспшним преговорима Црне Горе и устаника с Портиним повереницима у марту 1858, в.: В. Ђоровић, *op. cit.*, стр. 44—45; о наступању турских снага од Требиња ка Граховцу, току граховачке битке и њеном исходу в.: В. Поповић, *Которска писма...*, стр. 163—177; Н. Дуџић, *op. cit.*, стр. 161—189; В. Ђоровић, *op. cit.*, стр. 45—47; Др В. Ђорђевић, *op. cit.*, стр. 124—126; Д. Вуксан, *Граховац (1858—1928)*, Записи, II, 1928, књ. III, св. 1—2, Цетиње 1928, стр. 2—6; исти, *Битка на Граховцу по аустријским извјештајима*, Записи, VI, 1932, књ. XI, св. 4, Цетиње 1932, стр. 185—191; Др А. В. Лаиновић, *Побједа на Граховцу 1858. године у списима савременика*, Цетиње 1958, стр. 3—180; о разграничењу Црне Горе са Турском, в.: В. Ђоровић, *op. cit.*, стр. 47—59; Др В. Ђорђевић, *op. cit.*, стр. 126—127; Ј. Јовановић, *Стварање црногорске државе и развој црногорске националности*, Историја Црне Горе од почетка VIII вијека до 1918. године, Цетиње 1948, стр. 282—286; Др А. В. Лаиновић, *op. cit.*, стр. 183—198.

⁶³ Dr J. Šlebinger, *Slovenski časniki in časopisi, Bibliografski pregled od 1797—1963, Razstava slovenskega novinarstva v Ljubljani 1937, Ljubljana 1937*, стр. 5.

кратко речено да су Црногорци 2. марта извршили успешан ноћни препад на турски брод у Скадарском језеру и том приликом га запленили „са 30 Турака и једним топом“, а седам дана доцније, у саопштењу без коментара, наведено је, уз напомену да се ради о податку из турског извора, да ће ускоро према црногорској граници бити упућена „већа армија да учини крај нападаима разбојника и очува Босну у саставу Турске“.⁶⁴

Задњег дана марта, у „Novicama“ је саопштено да придолазах нових турских трупа улива наду да ће се, посредством конзула великих сила, црногорско-турски спор решити мирним путем, а седам дана доцније — да су путници који су из околине Никшића дошли у Мостар саопштили како је црногорски књаз наредио да се „има 20 хиљада војника скупити и да се Црногорци врло озбиљно спремају за рат против Турске“, док је у кратком саопштењу, објављеном у броју од 14. априла, тачно наведено да је Портин комесар, Кемал-ефендија, послао из Мостара поруку црногорском књазу „да призна турску врховну власт, што има послужити као основа за сређивање црногорско-турских односа, али је тако понижавајућу понуду црногорски владар одлучно одбио, због чега је црногорско-турски ратни сукоб неминован, и то у најскорије време“.⁶⁵

У саопштењу од 28. априла наведено је да су Црногорци „недавно на Скадарском језеру у тамној ноћи запленили 18 турских чамаца“ који су били необезбеђени, али су их, како се саопштава „из Черне горе“, на интервенцију скадарских конзула, вратили назад, док је, седам дана доцније, истакнуто, да је наводно Порта пре неколико недеља доставила црногорском књазу „такозвани ултиматум“, у коме категорички захтева да Црногорци не упадају на турску територију. Даље је тамо речено да Турска неће против Црна Горе ратовати ако не акцептира горњи захтев, већ ће црногорску „државицу све дотле с војском у обручу држати, док не буду Црногорци поуздано обећавали да ће убудуће као поштени суседи мирно живети“.⁶⁶

⁶⁴ Уп.: „Novice“, 11. 12 од 17. и 24. III 1858, стр. 88, 96.

То кратко саопштење, у коме је употребљен географски појам Босна уместо Херцеговина као гранични део Босанског вилајета према Црној Гори, дословно гласи: „Из Туршкега. V Bosno, to je na černogorsko mejo, je večja armada namenjena, da se vednim napadom černogorskih tolovajev konec stori in nemirna Bosna Turčii ohrani“ („Novice“ 12, 24. III 1858, стр. 96).

⁶⁵ Уп.: „Novice“ 13, 14, 15, од 31. III, 7. и 14. IV 1858, стр. 104, 111, 120.

Кратко саопштење са подацима из црногорског извора о одбијању Кемал-ефендијиних услова од стране књаза Данила гласи: „Из Черне горе. Туршки komisar Kemal Efendi je poslал knezu Danilu poročilo, se dobrimi pogodbami turški vladi vdati. Brati pa je, da Danilo nič tačega neće slišati in da se bo branil, kar bo mogoče. Če je tako, bo skoraj slišati o bojih in vojski med Černogorci in Turki“ („Novice“ 15, 14. IV 1858, стр. 120).

⁶⁶ Уп.: „Novice“ 17,18 од 28. IV и 5. V 1858, стр. 136, 144.

Што се тиче вести о устаничком покрету у доњој Херцеговини под вођством Луке Вукаловића, крајем првог и почетком другог тромесечја 1858, ваља истаћи да их је у овом листу веома мало и да су кратке и садржајно не богзна како одређене и информативне. Тако је задњег дана марта у овом листу сасвим кратко саопштено да је 13. марта дошло „одељење Црногораца“ у Крушевице да се са тамошњим устаницима сједини, док је у броју од 21. априла речено само то, што је углавном тачно, да су се „Црногорци из рејона Требиња, Зубаца и Крушевица у своје планине назад повукли; од њих су само двојица остала код Вукаловића, који се, иначе, мирно држи“.⁶⁷

О недавним догађајима који су претходили граховачкој бици а и, добрим делом, довели до ње, објавио је неколико саопштења, у рубрици „Türkei“, и лист „Laibacher Zeitung“, која су нешто опширнија од оних која су „Novice“ презентирале својим читаоцима. Због тога ћемо најнеопходније и о њима рећи. У односу на црногорско-турске праничне сукобе, објавио је овај лист доста опширно саопштење, у броју од 22. марта, позивајући се на податке добијене у Мостару, 6. марта. У првом, краћем, његовом делу наведено је, у доста неодређеној форми, без ознаке датума и тачне локације, да су недовно Црногорци „на албанској граници“, у рејону Скадарског језера, савладали посаду једне турске барке, али су потом, приликом напада на више мањих острва, били потиснути од надмоћнијих турских снага.⁶⁸ У другом, знатно дужем делу овог извештаја одређено је наведено да је 50 црногорских бораца, предвођених Јоком Кусовцем, убицом, како је тамо наведено, Стефана Перовића-Цуцу,⁶⁹ 2. марта 1858, по ноћи извршили успешан препад на турски брод у рејону острва Лесендра на Скадарском језеру са посадом од 30 војника те, након једночасовне борбе, запалило на броду 20 центи барута, већу количину артиљеријске муниције и наводно 3 хаубице, посекавши 20 непријатељских војника, док се 10 удавило у језеру. Тај смео маневар, примерак суптилним ратним лукавством, изведен је заиста на примерно спретан начин. Наиме, ноћу, 2. марта, 50 црногорских бораца довозло се у 3 барке у рејон Лесендра, те посело заседу у заливу неопажени од непријатеља, тачно у

⁶⁷ Уп.: „Novice“ 13, 16 од 31. III и 21. IV 1858, стр. 104, 128.

⁶⁸ „Laibacher Zeitung“ 65, 22. III 1858, стр. 258.

У саопштењу „Novica“ стоји да су Црногорци извршили напад на острва Лесендро, Прможур и Врађину, 2. марта, позивајући се на вест добијену из Котора („Novice“ 11, 17. III 1858, стр. 88).

⁶⁹ То је тачно. Он је од књаза Данила добио задатак да убије овог књажевог најопаснијег политичког противника. Кусовац је 10. јуна у Цариграду извршио атентат на Стефана Перовића-Цуцу, који је дан доцније подлегао ранама, а атентатор је 13. октобра 1857. добио од књаза на име награде земљу у вредности 6.000 форинти (Д. Страњаковић, *op. cit.*, стр. 337—341).

време када су два турска брода пристајала уз обалу. Одмах затим су 3 Црногорца ушла у један чун и кренула у правцу турских бродова, отворивши ватру на њих, на шта је већи брод са посадом од 30 војника кренуо у правцу чуна, а истовремено су се из заседе са три барке упутили црногорски борци ка непријатељском броду, убрзо га опколили, ускочили у њега и готово сасекли посаду и запленили наведени ратни материјал.⁷⁰

Даље је, у броју од 27. марта, ослоњем на податке са црногорске границе од 11. марта наведено да је недавно један црногорски пастир из Лимљана убио из заседе једног угледног и богатог Турчина из турског села Туђемила, када је путовао из свог села у Лимљане. Он је после тога узео његово „веома богато одело и оружје“. Након неколико дана 25 Турака из Туђемила напало је на Лимљане да освете свог угледног и многоуваженог грађанина, приликом чега је погинуло 5 Црногораца, од којих су

⁷⁰ Тај веома занимљив део извештаја, због детаљног описа извођења овог успешног ноћног препада црногорских снага, заслужује да га на овом месту ad litteram наведемо. Он гласи: „Am 2. d. M. hatten die Montenegriner erfahren, dass zwei türkische Berken mit Kriegsmunition und Proviant von Scutari nach der unweit des montenegrinischen Gebiets gelegenen Insel Lesandro abgereist sind. Auf diese Nachricht schiffen sich 50 Montenegriner gegen Abend in 3 Booten ein und nahmen die Richtung gegen Lesandro, um die 2 türkischen Fahrzeuge zu überfallen und wegzunehmen. Als sie jedoch in die Nähe der Insel gekommen, sahen sie dass die türkischen Barken beretis deselbst gelandet seien. Sofort zogen sie sich, um von den Türken nicht gesehen zu werden in eine kleine Bucht der Insel zurück, wo sich 3 der Montenegriner in einem Kleinen Kanot einschiffen, das die Richtung gegen die türkischen Barken nahm. In deren Nähe angelangt, feuerten sie gegen die Türkei, worauf 30 von diesen sich sofort auf die grösste Barke, welche auch die Monitionsvorräthe enthielt, verfügten und mit aller Kraft ihrer Ruder eine Jagd auf das Kanot eröffneten, welches in einer Insel Lesandro entgegengesetzten Richtung, gegen Vir zu, die Flucht ergriff. Durch diese Kriegslust wurde die türkische Barke vom Lande getrennt und in drei verschiedenen Richtungen von den 3 montenegrinischen Fahrzeugen, welche sofort ihr Versteck verlassen hatten, verfolgt. Die türkische Barke gab die Jagd auf das Kanot auf und setzte sich in die Defensive, wurde jedoch von den Montenegrinern geentert, worauf ein in seiner Art einziges Schauspiel erfolgte. Nach eine einstündigen Kampfe unterlagen die Türken, 20 Kämpfer wurden abgeschnitten, 10 von den Wellen verschlungen. Die Montenegriner, welche die türkische Barke als Prise mitnahmen, hatten 7 todte und 14 schwer Verwundete. In der Barke hatte man 20 Zentner Schiesspulver und viele Kugeln nabst 3 Haubitzen vorgefunden. Wären die Türken von Lesandro den übrigen zu Hilfe gekommen, so hätten sie die Montenegrinern kräftigen Widerstand entgegensetzen, ihre Genossen befreien, ja vielleicht die Montenegriner selbst besiegen können. Jako Kušowac, der Mörder des Stefan Zuza in Konstantinopel, war der Führer dieser montenegrinischen Expedition, deren Erfolg durch Kannonenschüsse und sonstige Demonstrationen gefeiert wurde“ („Laibacher Zeitung“ 65, 22. III 1858, стр. 259).

О овој успешној војној акцији црногорских снага обавестили су и „Novice“ своје читаоце врло кратким саопштењем, које гласи: „Iz Turškega. 2 t. m. zvečer so se zopet Turki in Černogorci pri Škodarskem jezeru sprijeli. Černogorci so se polastili ladije s 30 Turki in einem topom; 5 Turkov je skočilo v jezero, 23 jih je dalo glave Černogorcem. Ti so imeli 7 mertvih in 14 ranjenih“ („Novice“ 11, 17. III 1858, стр. 88).

тројици главе одсечене. Очекује се да ће „ускоро уследити црногорска експедиција против Туђемила и онај акт крваво осветити“.⁷¹

Како је наведено у броју од последњег дана марта овога листа, Данило је обнародовао „указ“ којим наређује Црногорцима да не прелазе на турску територију и да се клоне сваког оружаног сукоба са турским снагама, изузимајући очигледну турску агресију, „када сила силом треба да буде сузбијена“. На крају ове информације изражена је сумња у искреност намера књаза Данила, јер иза „указа се вероватно крије каква тајна књажева намера, или је до њега дошло из страха од турских ратних припрема“. И у броју од 14. априла кратко је саопштено да је књаз забранио Црногорцима да „ускачу“ на турску територију и нагласио да ће сваки ко се огреши о ову наредбу бити најстроже кажњен.⁷²

Ослањајући се на вест из Мостара од 20. марта, објављено је у овом листу кратко саопштење, у броју од 3. априла, у коме је наведено да је пре неколико дана приспео из Сарајева у Мостар дивизијски генерал Хусеин-паша, те преузео команду над две бригаде редовне војске, јачине око 5.000 људи, распоређене према Црној Гори, које имају задатак да заједно са башибозуцима пацификују Херцеговину и спрече упаде Црногораца у околину Требиња, док је четири дана доцније саопштено да су се новоискрцале турске трупе у Клеку сместиле у Стоцу и да је 6.000 башибозука концентрисано код Гацка, а наредног дана је јављено да редовна турска војска трпи од хладноће јер нема заштитне делове за ноге и руке, те неће моћи да изржи напоре зимског рата.⁷³ Но, у саопштењу од 14. априла стоји да је главнина турских трупа смештена у Стоцу и да јој још није издато наређење за покрет у рејону Требиња и ка Црној Гори. Та војска је јачине око 12.000 људи, од чега отпада „добра трећина на редовне трупе“. Том броју треба додати 2.000 башибозучке коњице, „која је особито за герилски рат подесна“.⁷⁴

Ваља рећи и то да су у овом листу 11. и 14. маја објављена саопштења која провејава полемички тон, јер су подвргнуте оштрој критици Француска и Русија што подржавају непопустљиву политику Црне Горе према Турској, на једној, и дата пуна подршка бечкој влади и аустријским листовима у њиховој политици подстицаја турске владе да истраје у својој непопустљивости према захтевима књаза Данила, на другој страни.⁷⁵

⁷¹ „Laibacher Zeitung“ 69, 27. III 1858, стр. 276.

⁷² Уп.: „Laibacher Zeitung“ 72, 83 од 31. III и 14. IV 1858, стр. 289, 332.

⁷³ Уп.: „Laibacher Zeitung“ 75, 77, 78 од 3, 7. и 8. IV 1858, стр. 301, 309, 312.

⁷⁴ „Laibacher Zeitung“ 83, 14. IV 1858, стр. 332.

⁷⁵ Уп.: „Laibacher Zeitung“ 106, 108 од 11. и 14. V 1858, стр. 425, 433.

Што се тиче вести које се односе на деловање херцеговачких устаника под командом Луке Вукаловића, у другој половини марта и првој априла 1858. њих је у овом листу мало. Та саопштења су кратка и њихов се садржај може свести на следеће: да раја у Херцеговини наводно није више спремна да извршава наређења Луке Вукаловића, јер жели да у миру обрађује земљу; да се у последње време ништа не чује о борбама устаника против турских снага, до чега је дошло отуда што су се Црногорци повукли из Херцеговине; да су почетком априла два црногорска одреда упала у Херцеговину, упркос томе што се тамо налазе јаке турске снаге, те уз пуно садејство устаника напала на турске делове у рејону Зубаца, Гацка и Корјенића, и нанела им озбиљне губитке; да су се Црногорци повукли у Црну Гору из околине Требиња, а да су наводно „само двојица“ остала код Луке Вукаловића, „који се иначе непрестано мирно држи“.⁷⁶

Централни догађај, који је уследио после низа пограничних црногорско-турских оружаних сукоба и борби у Херцеговини удружених црногорских и устаничких снага против турских трупа у првом и почетком другог тромесечја 1858, био је битка на Граховцу, 11—13. маја 1858, о којој смо најнужније за овај напис већ рекли. Одмах ваља напоменути да је орган словеначког националног покрета „Novice“, с обзиром на своје могућности, благовремено обавестио своје читаоце о исходу ове битке, устручавајући се да саопштење пропрати ширим коментаром, али је ипак истакао у први план победу црногорске народне војске. Због веома оштре цензуре која је у то време, на измаку несносне владавине Баховог апсолутизма, тако рећи у Словенији кулминирала и брутално спречавала било какво изражавање симпатија према другим југословенским народима, а поготову испољавање солидарности за захтевом књаза Данила за увећање Црне Горе и признање њене независности, као и врло скупченог простора и чињенице да су само једанпут седмично излазиле, „Novice“ су објавиле само једно саопштење у коме се искључиво третира граховачка битка. То је учињено у првом броју који је изашао након завршетка битке, тј. у броју од 19. маја, у рубрици „Novičar iz raznih krajev“. Тамо је наведено да је 11. маја на Грахово дошло до борбе између удружених снага Црногораца и „херцеговачких хришћана“, јачине око 5.000 људи под командом војводе Мирка, и истог броја турских снага. Црногорци су први извршили напад, док су се Турци бранили. Тог дана је била веома жестока борба, у којој су Црногорци имали знатне губитке: 50 мртвих и 70 рањених, док су турски губици непознати. Иначе, „по наређењу књаза Данила сами су Граховљани запалили Грахово“. На крају је наведено врло кратко о другој, одлучујућој и завршној фази битке, која се збила 13. маја, само ово: „12. је било све мирно,

⁷⁶ Уп.: „Laibacher Zeitung“ 77, 79, 85 од 7, 9. и 16. IV 1858, стр. 309, 317, 341.

али 13. т. м. су пред зору јурнули Црногорци на Турке, који су возили храну, те њих побили, а храну запленили. Чује се да је Ферук-паша мртав или заробљен“.⁷⁷

Потребно је да размотримо овај извештај „Novica“ са становишта степена његове веродостојности. То ћемо учинити ослоњем на најверодостојније податке, ако се тако може рећи, с обзиром на приметне разлике у савременим изворима што се тиче детаља битке, које је, како мислимо, презентирао Душан Вуксан, консултујући, пре свега, документа из Цетињског државног архива. Наравно, наш задатак се не састоји у томе да детаљно анализирамо обострано груписање снага, њихову јачину, поседање положаја итд., јер тиме ништа нарочито ново на основу расположивих података не бисмо били у могућности навести у односу на оно што је већ до сад утврђено, нити пак решити дилеме: јачина турских и црногорских борбених ефектива и прави однос снага; критичка анализа поседнутих положаја у односу на њихову тактичку јачину и топографски значај; извођење маневра окружења турског логора од црногорских снага итд. Ми ћемо настојати да критички размотримо главна питања која се третирају у овом кратком извештају „Novica“ о праховачкој бици.

Одмах пада у очи да су читаоци „Novica“ о локацији битке и положајима које су поселе црногорске и турске снаге били непрецизно обавештени. Наиме, тамо је наведено да су се Црногорци и „херцеговачки хришћани с Турцима код Прахова дохватили“, што је само приближно тачно, јер је до битке дошло на висоравни Праховцу, која се налази на северозападном делу Праховског поља, између села Прахова и Клобука. Још 29. априла кренуле су турске јединице из Требиња преко Бањана, избивши 6. маја на Граховцу, који доминира Праховским пољем, и улогоривши се на околним брежуљцима. Увидевши да је с Турцима неминован оружани сукоб ширих размера и решен да Прахово дефинитивно припоји Црној Гори и издејствује разграничење с Турском, књаз Данило је упутио главнину црногорске војске ка Грахову, под командом Мирка Петровића, са задатком да одсудно брани Прахово. Јединице црногорске народне војске поселе су по племенима, 10. маја увече, висове у рејону Праховца који су надвисивали турске борбене положаје. Иако је, због присуства на Прахову само неколико стотина Црногораца, турска војска могла

⁷⁷ То кратко и једним делом, нарочито на крају, садржајно неодређено саопштење дословно гласи: „Od turške meje. 11. t. m. so se Turki s Černogorci in ž njimi združenimi kristjani pri Grahovem sprijeli. Slišati je, da so imeli Černogorci 50 mertvih in 70 ranjenih; koliko su Turki zgube imeli, se ne ve nič gotovega. Obe strani ste se enako ljuto bojevale: Černogorci so prijeli, Turki se branili. Černogorcov in hercegovinskih kristjanov je bilo blizo 5000, vođa jim je bil Mirko, Turkov je bilo neki tudi toliko. Grahovo so požgali na povelje kneza Danila Grahovljani sami. 12. je bilo vse mirno, al 13. t. m. so planili Černogorci zjutraj pred zorom na Turke. ki so hrano peljali, so une pobili, teh pa se polastili. Sliši se da je Feruk paša mertev ali pa ujet“ (Novice“ 20, 19. V 1858, стр. 160).

заузети Праховско поље, њен главни командант, Хусеин-паша, улогорио се са својим снагама на Праховцу, пошто га је оценио као најважнији земљишни објект, с обзиром да је остале надвишавао и „што је имао са собом тврђаву Клобук и старену Херцеговину“.⁷⁸ Иначе, у извештају је тачно наведено, да су обострана борбена дејства, уз ангажовање свих расположивих снага, изведена 11. и 13. маја, као и то да су у бици учествовали Бањани и Праховљани, које „Novice“ третирају као „херцеговачке хришћане“.⁷⁹

Међутим, црногорски губици у борби од 11. маја били су знатно већи од наведених у извештају: око 1.000 мртвих и рањених, а турски преко 3.000 мртвих и рањених док су губици по завршетку битке, како се рачуна према подацима не баш сигурне веродостојности, износили 6.192 погинула и рањена турска војника, међу којима је погинуо и Кадри-паша, а не Фериз-паша како стоји у извештају „Novica“, док је од Црногораца погинуло и рањено око 2.000, међу којима је погинуо и командант гарде, поп Ђуро Кусовац. Црногорски трофеј је заиста био импозантан: 6.000 гушака, 2.000 шатора, 2.000 коња, 20 застава, 8 топова, 1.000 сандука муниције, 200 скупоцених сабља и мноштво јататана и кубура кременјача.⁸⁰

Што се тиче констатације, која је истакнута у извештају „Novica“, да је у бици учествовало „близу 5.000 Црногораца“, а Турака „како се чује, такође толико“, ваља рећи да је произвољна, јер по подацима савремених црногорских извора, како тврди Душан Вуксан, турска војска је била јачине 8.500 људи са 10 топова, а Црногораца је било 5.500 са 1 топом, док, како наводи исти историчар у доцнијем раду, ослањајући се на аустријске изворе, „Турци су имали 4.000 регуларних, 6.000 нерегуларних војника и до 800 коњаника, док су Црногорци имали у свему

⁷⁸ Д. Вуксан, *Граховац (1858—1928)*... стр. 4—5.

⁷⁹ Лука Вукаловић са својим устаницима није учествовао у граховачкој бици, већ је остао у рејону Требиња и „са Зупчанима чувао да не испану из града требињски Турци“ (В. Ђоровић, *op. cit.*, стр. 47).

⁸⁰ Д. Вуксан, *Граховац (1858—1928)*..., стр. 5—6.

Што се тиче трофеја задобијених у овој бици, слажу се у свему подаци које наводи др Владан Ђорђевић са подацима Душана Вуксана. Међутим, када је реч о губицима у живој сили, код Ђорђевића знатно одуцарају од Вуксанових које смо навели. Наиме, Ђорђевић кратко наводи ове, са приметном дозом неверице: „Турци су за та два дана изгубили само 4000 погинулих, докле је код Црногораца погинуло свега 400“. Како се види из извештаја аустријског официра из Драгаља од 11. маја увече, у борби тог дана од 6,30 до 14 часова погинуло је 50 а рањено 70 Црногораца, што се у потпуности слаже са подацима које наводи словеначки лист, који не прецизира да се ради о губицима до 14 сати. Међутим, борба је трајала до 17 часова, када је прекинута, те настављена у 20 сати и трајала до пада мрака, па се и број црногорских губитака неминовно морао повећати (уп.: Др В. Ђорђевић, *op. cit.*, стр. 125—126; Д. Вуксан, *Битка на Граховцу по аустријским извештајима...*, стр. 187—188).

3.600 војника“⁸¹. Овим снагама треба додати 10 топова у саставу турске и 2 топа у распореду црногорске војске.⁸¹

Како смо рекли, у извештају „Novica“ тачно је речено да 12. маја није било интензивнијих обостраних борбених дејстава. Међутим, то не значи да је тај дан протекао у потпуној неактивности у буквалном смислу речи.⁸² Тог дана је, како наводи Нићифор Дучић, дошло само до четворочасовног примирја ради сахране погинулих у борби претходног дана и снабдевања турске војске водом „с потока између Грахова и Граховца, који је био, разумије се, од 29. апр. у црногорској власти“, иако је Хусеин-паша тражио обуставу непријатељстава у трајању од 8 дана. Тог дана је, како наглашава Дучић, војвода Мирко своју одлуку преиначио у том смислу да, уместо извођења напада црногорских снага на непријатељске утврђене положаје, блокадом присили турску војску на предају. Одмах иза тога се приступило реализовању овог плана дејства и „12-ог маја успео је Мирко да цернира Турке са свију страна“, како изричито истиче др Владан Ђорђевић, што је практично изведено у потпуности слањем у први сумрак тог дана јаког одреда под командом војводе Петра Ф. Вујовића „с гардом и Ријечанима у Миротинске долове“, како тврди Дучић, да затвори правце: Граховац—Клобук и Граховац—Корјенићи.⁸³ На тај начин и тај дан треба третирати као саставни део битке, јер је током њега реализован веома смео, сложен и необично вешт маневар потпуног стратегијског окружења турских снага, те су тиме створени реално повољни услови за њихово потпуно разбијање. Коначно, у извештају „Novica“ ништа конкретно није наведено о задњој и одлучујућој фази битке од 13. маја, осим што је напоменуто да су турске снаге одсудно поражене. Потребно је као допуну и о тој фази битке најнужније рећи. Наиме, рано изјутра, 13. маја, главни командант турске војске, Хусеин-паша, покушао је да се лукавством извуче из

⁸¹ Уп.: Д. Вуксан, *Граховац (1858—1928)...*, стр. 5; исти, *Битка на Граховцу по аустријским извештајима...*, стр. 185.

Како наводи др Владан Ђорђевић, ослањајући се на податке из Државног архива у Бечу, турске снаге су биле јачине 8.000, а црногорске само 4.400 војника (Др В. Ђорђевић, *op. cit.*, стр. 125).

⁸² На борбену неактивност 12. маја с посебним нагласком упозорава др Андрија В. Лаиновић, инсистирајући на томе да се тај дан елиминише као компонента граховачке битке. Он о томе дословно пише: „Под првим сукобима подразумевамо оне који су се одиграли 29. априла, односно 11. маја 1858. Неки писци говоре о тродневној бици на Граховцу рачунајући сукоб од 29. априла (11. маја) као први дан борбе, а битку од 1. маја као трећи. Међутим, 30. априла (12. маја) није било борбе, чак је било закључено и кратко примирје, те се према томе овај дан не може урачунати у дан борбе“ (Др А. В. Лаиновић, *op. cit.*, стр. 10).

⁸³ Уп.: Н. Дучић, *op. cit.*, стр. 172, 174; Др В. Ђорђевић, *op. cit.*, стр. 125.

обруча, те је њепова војска, користећи густу маглу, отпочела одступати борбеним поретком свих расположивих снага ка Клобуку. Ускоро затим је уследио напад црногорских снага са свих страна, а турске трупе су пружале жесток отпор док им нису топови заплениени. Изгубивши оваку наду да ће јој притећи у помоћ колона од Клобука, коју је сузбио и сасвим онемогућио за било каква борбена дејства црногорски одред упућен на тај правац претходног дана, одступање турске војске претворило се у панично бекство ка Клобуку и Корјенићима. Све до Клобука турски војници су гоњени од Црногораца, а одатле до Требиња од херцеговачких устаника.⁸⁴

Ако су се, из наведених разлога, „Novice“ ограничиле на објављивање једног кратког саопштења о граховачкој бици, орган Покрајинске владе за Крањску, „Laibacher Zeitung“, објавио је овећи број извештаја о историјској победи црногорске народне војске у овој бици. Олањајући се углавном на телеграфска саопштења припела у Трст из Дубровника из приватних извора или пак на „најновије вести“, како је неколико пута истакнуто, лист је навео и неке интересантне, и, како нам изгледа, нове појединости из ове битке, вредне да их на овом месту нотирамо. Тако је у броју од 10. маја, с позивом на телеграм из Трста од 8. маја, наведено да је, према приспелим вестима из Хеџеговине, умарширало у Бањане 2.000 турских војника, пред којима је становништво побегло у села на подручју Прахова.⁸⁵ Навешћемо најважније што стоји у релацијама овог листа о граховачкој бици, и то без критичког осврта на појединости, будући да смо то учинили када смо анализирали саопштење које су објавиле „Novice“. Два дана по бици, обавестио је овај дневник овоје читаоце краћим саопштењем о току борбе од 11. маја, истичући да се ослања на вести из приватног извора приспеле у Трст 12. маја из Дубровника. После навођења да је 11. маја дошло на Грахову до жестоке борбе између „једињених Црногораца и раје“, с једне, и Турака, с друге стране, подвучено је да су Црногорци отпочели са нападом на турске положаје и да су турске снаге, после жестоке обостране борбе, успеле одржати се на својим положајима и да су код црногорских снага избачени из страја: 50 погинулих и 70 рањених, док се за турске губитке не зна још ништа поуздано. Наведено је још и то да „Црногораца и раје под Мирковом командом“ има од 4.000 до 5.000 људи, а да се цени да су исте јачине и јединице турске војске распоређене „на бреговима или у

⁸⁴ Уп.: В. Поповић, *Которска писма...*, стр. 169—170; Д. Вуксан, *Граховац (1858—1928)...*, стр. 5—6; исти, *Битка на Грахову по аустријским извештајима...*, стр. 189—191.

⁸⁵ „Laibacher Zeitung“ 105, 10. V 1858, стр. 421.

долини Грахова“ и да су Граховљани сами своје куће запалили пре неколико дана по наређењу књаза Данила.⁸⁶

У следећем броју, који је изашао 17. маја, у понедељак, јер лист није излазио недељом, објављено је кратко саопштење које се надовезује на оно из претходног броја, о коме је напред било речи, јер су наведени најважнији подаци који се односе на завршни део борбе на Граховцу, 11. маја, увече. Као најважније, тамо је означено да су Црногорци, 11. маја, увече, поново извршили напад на непријатељске положаје и једну батерију топова, али су одбијени, те су потом, „поделивши се у две колоне“, посели путеве на правцу Клобук—Грахово и Корјенићи—Граховац.⁸⁷ У истом броју овог листа, тј. од 17. маја, објављено је кратко телеграфско саопштење из Трста од 15. маја о завршној фази граховачке

⁸⁶ То саопштење је објављено у рубрици „Telegraphische Depeschen“, уз нагласак, што се тиче извора вести, како стоји у неколико наредних бројева, када је реч о току граховачке битке и њеном исходу, следећег: „Triest, 12. Mai. Hier angelangte Privatnachrichten aus Ragusa melden“ („Laibacher Zeitung“ 109, 15. V 1858, стр. 437).

Што се тиче броја војника избачених из строја црногорске народне војске, „Novice“ су наведене податке највероватније преузеле из „Laibacher Zeitung“, из броја од 15. маја, и објавиле их у свом кратком извештају четири дана доцније (уп.: „Laibacher Zeitung“ 109, 15. V 1858, стр. 437; „Novice“ 20. 19. V 1858, стр. 160).

⁸⁷ Овај кратак извештај, објављен у рубрици „Telegraphische Depeschen“, дословно гласи: „Triest, 14. Mai. Hier angelangte Privatmittheilungen aus Ragusa bringen nähere Details über das vorgestern gemeldete-Gefecht bei Grahovo. Die Montenegriner griffen an 11. Abends das türkische Lager wiederholt an, wurden jedoch zurückgeworfen. Ebensonenig gelang ein Angriff auf eine türkische Batterie. Nach den misslungenen Angriffen zogen sich die Montenegriner zurück, theilten sich in zwei Kolonnen und besetzten die Strassen nach Klobuk, Korienik und Grahovaz, um den Türken die Zufuhr abzuschneiden. Ueber die beiderseitigen Verluste verlauten sehr widersprechende Angaben. Am 12 ten fand kein Gefecht statt“ („Laibacher Zeitung“ 110, 17. V 1858, стр. 440).

У том смислу је углавном обавестио о току и резултатима борбе од 11. маја у извештајима од 11. и 12. маја из Драгаља аустријски официр Цулић, которског окружног капетана Дојму, али, наравно, знатно опширније. Он је, у ствари, у свом другом извештају, достављеном 11. маја увече, навео да је борба отпочела у 6,30 сати нападам Црногораца на турску провијантску колону, која се кретала од Корјенића ка турском логору. Ускоро затим борба се проширила и на остале делове фронта и трајала до 14 часова, уз обострано ангажовање и крајње напрезање свих расположивих снага без битније промене ситуације, потом се борба наставила до 17 часова, а затим је престала. До 10 часова 11. маја погинуло је 50 а рањено 70 Црногораца, док су турски губици непознати. У извештају од 12. маја Цулић је, као најважније, навео да је 11. маја на бојишту од 17 па до 20 часова било мирно, када су Црногорци отпочели јуришати на турски логор, решени да га заузму. Међутим, турске снаге су успеле да овај јуриш зауставе, као и још неколико црногорских напада, што је команду црногорске војске присилило да обустави напад. Тога дана су Црногорци имали 130 погинулих, међу којима је и командант књажеве гарде поп Ђуро Куцовац, а рањених 150, док су Турци имали укупно 700 људи избачених из строја (уп.: Д. Вуксан, *Битка на Граховцу по аустријским извештајима...*, стр. 187—188; Др А. В. Лаиновић, *op. cit.*, стр. 50—52).

битке, односно о борби од 13. маја. Тамо је у лапидарној форми наведено, сасвим тачно, да су у свануће, дотичног дана, нападе црногорске снаге у позадини главнине турске војске „један приватни транспорт“, те његову пратњу сасекле, а транспорт, који се кретао од Колбука ка Граховцу, заплениле. Ускоро затим Црногорци су савладали и главнину турске којоке, која је, користећи густу маглу, покушала да се пробије из обруча, те су је потом поцепану у две колоне разбили и потисли ка Корјенићима и Клобуку.⁸⁸ У броју од 18. маја објављена је кратка информација, која се ослања на најновије вести из приватних извора приспелих из Дубровника у Трст 16. маја. У ствари, она представља кратку допуну претходног извештаја и, у неку руку, извесну коректуру што се тиче судбине Фериз-паше, команданта дела турских снага у граховачкој бици. Наиме, тамо је речено да је Хусеин-паша приспео у Требиње и успео „прикупити око 2000 војника регуларне војске“. Осим тога, забележено је још и то да је у граховачкој бици избачено из строја око 1.000 војника турске регуларне војске, „међу којима је и један паша који је погинуо“, док гуници башибозука нису познати.⁸⁹

Све до 20. маја „Laibacher Zeitung“ је обавештавала своје читаоце посредством објављивања кратких и језгровитих саопштења о току и резултатима граховачке битке на бази телеграма приспелих из Трста, који се заснивају на вестима из приватних извора. Након тога, лист је наставио са пружањем нових података о овој бици, па чак и неких појединости, објавивши извештаје те врсте у рубрици „Türkei“. Задржаћемо се нешто дужи на неким од оних који нам се чине вредним помена. У том смислу је, мислимо, вредно пажње кратко али садржајно саопштење,

⁸⁸ Овај језгровит извештај у целини гласи: Triest, 15. Mai. Hier eingetroffenen neueren Privatnachrichten aus Ragusa zu Folge griffen die Montenegroer am 13. d. M. bei Tagesanbruch im Rücken den Türken einen Privattransport an, dessen sie sich, nachdem fast die ganze Eskorte neidergemacht worden, bemächtigten. Der Kommandant des türkischen Lagers wollte inzwischen den Nebel benützen und sich aus seiner Stellung zurückziehen; die türkischen Truppen wurden jedoch von den Montenegroer, die diese Bewegung gewahr wurden, überflügelt, in zwei Abtheilungen zersprengt und gegen Klobuk und Coriench gedrängt. Von Feruk Pascha spricht man, dass er todt oder gefangen sei. In Trebinje herrschte grosse Bestürzung („Laibacher Zeitung“ 110, 17. V 1858, стр. 440—441).

⁸⁹ „Laibacher Zeitung“ 111, 18. V 1858, стр. 445.

Како је речено у саопштењу од 17. маја љубљанског немачког листа, Фериз-паша, или „Feruk Pascha“, како се овај тамо именује, „spricht man, dass er todt oder gefangen sei“. Међутим, у наредном броју овог листа неодређено је речено да „auch ein Pascha soll sich unter den Todten befinden“. Највероватније је да су „Novice“ једноставно податак о судбини турског паше преузеле из саопштења овог дневника од 17. маја. Како смо рекли, погинуо је не Фериз-паша, већ Кадри-паша, као командант турских делова који су се у највећем нeredу повлачили од Граховца ка Клобуку (уп.: „Laibacher Zeitung“ 110, 111 од 17 и 18. V 1858, стр. 440—441, 445; „Novice“ 20, 19. V 1858, стр. 160; Д. Вуксан, *Граховца (1858—1929)*..., стр. 6).

које се заснива на вестима добивеним „са црногорске границе“, објављено у броју од 26. маја, које искључиво третира завршну фазу битке и, као интересантну појединост, наводи околности под којима је погинуо један италијански ренегат као заменик погинулог Кадри-паше. Тамо је, као најважније, наведено да су црногорске снаге под командом књажевог брата, војводе Мирка, 13. маја истовремено нападе на турску војску са четири стране и успеле да брзо растроје њена четири одељења и да заплене часовника, новца, оружја итд. у вредности од 150.000 талира. Даље је речено да се међу 50 Црногораца једва један борац може наћи који није бар једном турском војнику главу одсекао, а као куриозум представља то да међу Црногорцима има и таквих „који се хвале да су и до 30 турских глава посекали“. Осим тога, наведено је и то да су Црногорци запленили од непријатеља 6 топова и 3.000 пушака и да је поглавица Цуца посекао бившег пуковника из Ђенове „пашиног заменика у последњој борби“.⁹⁰

Као допуна о подвигу поглавице племена Цуца на измаку завршног дела битке, свакако ваља навести најважнију појединост из саопштења, објављеног у броју од 15. јуна, која се односи на погибију Кадри-паше. Наиме, тамо је речено да је паша успешно парирао првом ударцу једног Црногорца, који је наводно посекао главу „једном од двојице преосталих паша“, ухвативши се у коштац са њим, подигао га увис и потом бадио на земљу. Али, у том моменту дотрчао је поглавица Цуца и прво задао пашу снажан убод јатаганом у врат, оборивши га на земљу, и потом му одсекао главу.⁹¹ Цитирани део саопштења од 15. јуна

⁹⁰ Тај важан и, како мислимо, занимљив извештај гласи у целини: „Von der montenegrinischen Grenze, 15. Mai, wird gemeldet: Der Angriff gegen die Türken wurde am 13. unter den Befehl des Mirko, Bruder des Danilo eröffnet und auf vier Seiten gleichzeitig unternommen. Die Montenegriner sollen nur 40 Mann verloren haben und zerstreuten 5 türkische Abtheilungen. Die Beute in Uhren, Geld, Waffen und Munition wird von ihnen auf 150.000 Thaler geschätzt. Unter 50 Montenegrinern ist kaum einer, der nicht einen Türkenskopf abgehauen hätte und einige prahlen sich, bis 30 Türken geköpft zu haben. In die Hände der Montenegriner fielen 6 Kanonen, worunter eine zersprungen, 4 Mörser und bei 300 Flinten. Dem Häuptling von Zuze (in der Katunska Nahia), Namens Elias Tschinkof, ist es gelungen, einem Renegaten (ehemals Oberst in Genua und in der letzten Affaire ad latus des kommandirenden Pascha) den Kopf abzuschneiden und ihm 4 Orden von der Brust abzunehmen (worunter die Ehrenlegion und der St. Mauritius und Lazarus-Orden); er setze sich die Orden auf seine eigene Brust, nahm eine türkische Fahne und begab sich mit seinen Trohhäen nach Cetinje. Auch werden 2 Söhne des türkischen Primaten der Pivloren Smailaga Zengitsch ermordet“ („Laibacher Zeitung“ 117, 26. V 1858, стр. 469).

⁹¹ Ова занимљива и важна епизода завршног дела граховачке битке гласи: „Dem Montenegriner, welcher einem der zwei geliebten Pascha's den Kopf abhieb, gelang der Streich das erste Mal nicht. Der Pascha hatte den ersten Hieb parirt, sprang auf den Montenegriner los, und hob ihn mit aller Kraft vom Boden, um ihn neiderzuwerfen; aber in demselben Augenblicke eilte der Häuptling des Zuzes dazu und versetzt dem Pascha einen Stich mit dem Handjar in den Hals; er fiel und sein Gegner hieb ihm schnell und mit einem Schläge den Kopf ab“ („Laibacher Zeitung“ 133, 15. VI 1858, стр. 535).

уноси извесну забуну, јер би се могло помислити да је Црногорац који је бачен на земљу од паше кога је погубио поглавица Цуца, већ посекао у овој бици једног пашу, па би следиле закључак да су двојица паша погинула у бици на Граховцу. Међутим, како смо већ навели, погинуо је у општој пометености и безглавом бежању турске војске само Кадри-паша. Тешко је тачно утврдити ко га је погубио. Др Андрија В. Лаиновић наводи Илију Ђуканова Звицера, Станка (Станишу) Копривицу и Спасоја Мићова Вучетића као потенцијалне актере овог подвига, док Јагош Јовановић децидирано тврди да је Кадри-паша, заменик Хусеина-паше, погинуо „од руке харамбаше Стојана Вучетића“.⁹² Није лако са свом сигурношћу идентификовати личност која се у цитираном извештају листа „Laibacher Zeitung“, у броју од 26. маја, наводи као „поглавица Цуца“ под именом „Eliasa Tschinkof“. Изгледа нам да се алудира на Илију (Elias — Илија) Ђуканова Звицера, јер се он, како упозорава Лаиновић, у народној песми наводи као „од Цуца војвода Илија“, док се у извештају љубљанског дневника од 15. јуна, како се види из његовог цитираног дела, јасно означава „поглавица Цуца“ као јунак који је погубио турског пашу у борби.⁹³ Осим тога, као допуна наведеном саопштењу из љубљанског дневника од 26. маја о погубљењу у задњој фази праховачке битке „адлатуса заповедајућег паше“, ренегата, односно бившег пуковника из Ђенове, може послужити навод из саопштења о овој бици који је објавио бриселски лист „Le Nord“, у броју од 28. маја, које је Лаиновић у целини објавио, по коме је поред Кадри-паше погинуо и начелник његовог штаба, „један италијански ренегат“.⁹⁴ Није, дакле, искључено, да је Кадри-паша био стално заједно са начелником свога штаба, те су тако заједно, у краткој временској дистанци, посечени од Илије Ђуканова Звицера, који је касније у Херцеговини као луковски војвода командовао црногорским одредом 1861. и 1862. све до 31 марта (12. априла) 1862. када је погинуо у боју против турских снага у рејону Ноздре, код места Пресејеке, како наводи др Бранко Павићевић, док у „Србским Новинама“, у броју од 17/29. априла 1862, у подужем извештају о том боју сасвим одређено стоји: „Војвода од Лукова, Илија Ђуканов Цуца, који је код Грахова убио Кадри-пашу, јако је рањен, а тако и један сенатор“.⁹⁵

⁹² Уп.: Др А. В. Лаиновић, *op. cit.*, стр. 8; Ј. Јовановић, *op. cit.*, стр. 236.

⁹³ Уп.: „Laibacher Zeitung“ 117, 133 од 26. V и 15. VI 1858, стр. 469, 535; Ђ. Средановић, *Бој на Граховцу 1858*, Др А. В. Лаиновић, *op. cit.*, стр. 144.

⁹⁴ Уп.: „Laibacher Zeitung“ 117, 26. V 1858, стр. 469; Др А. В. Лаиновић, *op. cit.*, стр. 95.

⁹⁵ Уп.: В. Павићевић, *Црна Гора у рату 1862* ., стр. 104, 105, 132, 194, 290—291; „Србске Новине“ 45, 17/29. IV 1862, стр. 180.

У броју од 1. јуна, овај лист је објавио и саопштење, преузевши га *ad litteram* од забрбачког листа „*Agramer Zeitung*“ без ознаке датума кад је у том листу објављен.⁹⁶ Тамо је, као најважније, наведено да су Црногорци заједно са устаницима, 13. маја, изјутра, напали на турски транспорт који се кретао од Клобука ка турском логору, на шта је турски командант погрешно реаговао упутивши 2.500 људи усусрет тој колони, који нису стигли да заштите транспорт, док су у међувремену црногорске снаге жестоко напаале „ослабљене Турке“, који су се разбежали „у највећој збрци и нереду“ и том приликом, већим делом, од Црногораца били посечени. Многи од оних који су покушали умаћи преко планинских стаза ухваћени су од устаника и „од њих побијени и опљачкани“, док је мали део тих снага успео да се спасе бекством ка Клобуку. Црногорци су запленили 7 топова и 1 хаубицу, 8.000 пушака итд., а у живој сили турске снаге су имале наводно 7.500 погинулих. Насупрот томе, црногорске снаге су имале „више 400 мртвих и рањених“, што је за малу Црну Гору значило осетан губитак, на шта је указао књазу деведесетпетогодишњак, бивши сенатор, Стефан Перков, који му је у Сенату отворено рекао да је погрешно што се стриктно није држао дефанзивне тактике, „која је Црногорце већ толико пута спасла“.⁹⁷

Орган Покрајинске владе за Крањску обавестио је јавност у Словенији и о борбеним дејствима херцеговачких устаника непосредно по завршетку граховачке битке, о чему „*Novice*“ нису ништа писале. Тако је „*Laibacher Zeitung*“, у броју од 20. маја, објавио кратко саопштење, у коме је речено да је устаничка чета под командом Луке Вукаловића заједно са Бањанима и Граховљанима спалила села Ораховац, Ластву и Унидо у Корјенићима и донела у Зупце велики плен. Даље тамо стоји да су устаници, наводно 16. маја, спалили Корјениће и да намеравају по ноћи напасти на Билећу, док су тврђаву Клобук блокирали.⁹⁸ Осам дана доцније, у листу је објављена информација, у којој је наведено да су Црногорци поштовали наређење свог владара и нису понили турске снаге ван црногорске територије, док се Лука Вукаловић, као турски поданик и један од главних покретача хер-

⁹⁶ Тај извјештај је у целини објављен (у преводу) на српскохрватском језику у делу др Андрије В. Лаиновића, с напоменом да га је „*Agramer Zeitung*“ објавио у броју од 17. маја 1858 (Др А. В. Лаиновић, *op. cit.*, стр. 82—83).

⁹⁷ „*Laibacher Zeitung*“ 122, 1. VI 1858, стр. 489.

⁹⁸ „*Laibacher Zeitung*“ 113, 20. V 1858, стр. 453.

Др Владимир Ђоровић, ослањајући се на податке из Бечког државног архива, наводи да су Вукаловићеви устаници, заједно са Бањанима и Граховљанима, користећи општу пометеност међу Турцима, нарочито у Требињу и његовој околини, напали, а потом спалили Ораховац, Ластву и Унидо у Корјенићима, 14. маја, а ускоро потом „опкољен је тврди Клобук и спреман већи напад на Билећу“ (В. Ђоровић, *op. cit.*, стр. 47).

цеговачког устанка, није повиновао том наређењу, већ је са „својом четом прешао преко границе на турско земљиште и попалио више турских села изгубивши 150 људи“.⁹⁹ У саопштењу, објављеном у броју од 12. јуна, кратко је речено, позивајући се на приватне вести приспеле из Дубровника у Трст 10. јуна, да Вукаловићеви устаници још увек држе у опсади тврђаву Клобук.¹⁰⁰ Због концентрације јачих турских снага у рејону Клобука, устаници су били принуђени да се повуку од ове тврђаве, како је наведено у кратком саопштењу овог листа, у броју од 23. јуна 1858. године.¹⁰¹

Како се из наведеног може закључити, словеначка јавност је била, кад је у питању кратко саопштење које су „Novice“ објавиле у броју од 19. маја, а које смо, мислимо, у довољној мери анализирали, једино упозната са исходом битке на Граховцу, али не и о појединостима које су јој претходиле, нити пак о њеном току. Поред тога, изостао је и неопходни коментар из кога би се недвосмислено могло констатовати како је реаговала читалачка публика овог словеначког листа, који је несумњиво у то време одражавао њено расположење. Иначе „Novice“ су делиле радост црногорског народа због његове победе над вековним непријатељем, али то нису смеле испољити на видан начин услед оштре цензуре званичних органа власти, који су стриктно спроводили протурску, односно антицрногорску политичку линију бечке владе. Но, како је речено, Словенци су се знатно више информисали о појединостима ове битке читајући саопштења која је, како смо видели, лист „Laibacher Zeitung“ објавио у овећем броју и која су садржавала знатно више појединости о овом догађају неголи, пак, што је био случај са информацијом коју је њихов лист објавио. Катастрофалан пораз турске војске није могао ни овај лист од словеначког јавног мњења сакрити. Ослонцем на податке објављене у другим већим аустријским дневницима, љубљански дневник је публиковао извештаје са варирајућим подацима о односу снага, обостраним губицима, трофејима итд., али је у својим кратким коментарима ипак веродостојно истицао несумњиву победу црногорске војске и њене главне узроке: смишљен и веома одважан маневар благовременог потпуног окру-

⁹⁹ „Laibacher Zeitung“ 119, 28. V 1858, стр. 447.

Није тачно да је Вукаловић „überschritt mit seiner Schar die Grenze“ одмах по завршетку битке на Граховцу, пошто није у њој учествовао, већ је, како је речено, са устаницима из Зубаца био у рејону Требиња и имао задатак да спречи излазак турских снага из овога града и њихов покрет ка Граховцу. Границу су прешли Бањани и Граховљани, који су учествовали у поменутој бици и спојили се са Вукаловићевим устаницима у рејону Корјенића, изјутра, 15. маја (уп.: В. Ђоровић, *op. cit.*, стр. 47; нап. 79. овог рада).

¹⁰⁰ „Laibacher Zeitung“, 131, 12. VI 1858, стр. 527.

¹⁰¹ „Laibacher Zeitung“ 140, 23. VI 1858, стр. 543.

жења турске војске од црногорских снага, избор положаја и целисходног времена за напад, слаб распоред турске војске и не-сврхисходна и неблаговремена употреба појединих делова њеног борбеног поретка. Све у свему, Словенци су преко органа Покрајинске владе за Крањску били о бици на Граховцу доста добро па и благовремено обавештени, чиме је попуњена празнина коју су проузроковале „Novice“ објављивањем једног јединог и исувише кратког извештаја о овом тако важном догађају.

Треба истаћи да се „Novice“ највероватније због оштре цензуре, нису упуштале у шире разматрање узрока пораза турске војске у бици на Граховцу. Но, овај лист је ипак заступао црногорску тезу, која се своди на то да су Црногорци бранили своју земљу од турског нападача. На такав закључак упућује саопштење објављено у броју од 16. јуна. У првом делу кратко је речено, како стоји у „Moniteuru“, да је књаз Данило изјавио француском конзулу: 1) да су Црногорци бранили своју земљу од турског завојевача; и 2) да црногорска војска после победе у бици на Граховцу, гонећи разбијеног непријатеља, није прешла на турско земљиште, иако јој се пружала прилика да „освоји половину Херцеговине“. У другом делу овог саопштења изводно је пренето писање „Moniteura“ о организацији и високој борбеној способности црногорске војске, као и хуманом понашању њених бораца у борби.¹⁰²

За разлику од „Novica“, лист „Laibacher Zeitung“ поклонио је знатну пажњу питању узрока граховачке катастрофе турске војске, објавивши неколико запажених извештаја са очигледном тежњом да оправда турски пораз, на једној, и умањи значај победе црногорских снага, на другој страни. Тако је, у броју од 8. јуна, у извештају његовог дописника „са црногорске границе од 28. маја“, поред осталог, наведено да су два феномена, чије је садржајне елементе, калок је речено на почетку овог извештаја, добио дописник из поузданог извора, у знатној мери утицала на пораз турске војске у граховачкој бици. У том смислу тамо је наведено следеће: 1) да је приликом одашиљања турских трупа у Херцеговини ради угушења устанка, нашао се извесни Варез,

¹⁰² „Novice“ 24, 16. VI 1858, str. 191—192.

Ваља узредно напоменути да је, по наређењу књаза Данила, његов секретар Анри Делари (Henri Delague) упутио писмо француском конзулу у Скадру, Екару Ијасенту (Hesquard Hyacinthe), 22. маја, у коме је нагласио, како се види из садржаја овог писма, објављеног у „Србским Новинама“, у броју од 29. маја (10. јуна) 1858. и у Лаиновићевом делу, да су Црногорци бранили своју земљу од агресора. Иначе „Moniteurov“ напис о црногорској војсци објавиле су „Србске новине“ у целини, у броју од 5/17. јун 1858 (уп.: „Србске Новине“ 61, 64 од 29. V (10. VI) и 5/17. VI 1858, стр. 235—236, 247; Др А. В. Лаиновић, *op. cit.*, стр. 84—88).

један Пијемонтежанин,¹⁰³ који је слао извештаје о покрету турских трупа француском вицеконзулу у Мостару и Перу Пејовићу који је био код Кемал-ефендије на преговорима и који се на турском ратном броду представљао као политички противник књаза Данила, а истовремено је од свог известиоца тражио да будно прати и шаље извештаје о правцу покрета, јачини и саставу турске војске; и 2) да је још у марту 1856. био црногорски емисар у Албанији и да је тамо радио на организовању устанка против Турске у случају да ова зарати против Црне Горе, обећавајући наводно Албанији независност и долазак на чело државе поглавице Миридита, Биб Доде.¹⁰⁴

Али, осим ова два разлога који су оквалификовани као узрочници граховачког дебакла турске војске, који су наведени у љубљанском немачком листу као спорадична саопштења, у том листу је добио необично изразит публицитет случај секретара књаза Данила Анри Деларија. Као и у другим, а нарочито већим, аустријским листовима, тако је и у „Laibacher Zeitung“ дошла до пуног изражаја тенденција да се депласира победа црногорске војске, колико је год могуће више, на једној, и очува ореол високе борбене вредности турске армије, на другој страни. Због тога су већи аустријски листови ставили нагласак на дипломатоку компоненту, која је по њима, због наводног непоштеног понашања књаза Данила и његовог секретара у односу на тобожње уговорено примирје од 12. маја, што је довело до бруталног кршења истог од стране Црногораца и напада од њих, 13. маја, на изненађене турске снаге, била пресудан фактор црногорске победе на Граховцу. Наравно, „Laibacher Zeitung“ је из тих листова, утркујући се с њима у сервилности према бечкој влади, преузимао не само основне мисли при коментарисању војнополитичких збивања из сфере црногорско-турске ратне конференције, става

¹⁰³ Исто је наведено што се тиче његових персоналних података и у извештају загребачког листа „Agramer Zeitung“, у броју од 5. јуна, који је др Андрија В. Лаиновић у целини објавио. Као и у љубљанском немачком дневнику, и у овом загребачком кратко је наведено да је Де Варез (De Varès Gaetano) јављао о покрету турске војске француском вицеконзулу у Мостару и Перу Јокашеву Пејовићу. Осим тога, у оба листа је наведено да се Де Варез састао са књажевим секретаром, Анри Деларијем, у турском логору на Граховцу, 12. маја, и да је заједно са Пејовићем након завршетка битке отишао у Цетиње. Међутим, како тврди Лаиновић, Варез је у својству бившег француског официра заробљен на Граховцу као инструктор у турској војсци, а Делари га је спасао и одвео у Цетиње (уп.: „Laibacher Zeitung“ 127, 8. VI 1858, стр. 510—511; Др А. В. Лаиновић, *op. cit.*, стр. 9, 11, 64—65, 91—92).

¹⁰⁴ „Laibacher Zeitung“ 127, 8. VI 1858, стр. 510—511.

Не располажемо потребним подацима у циљу проверавања тачности овог извештаја. Једино можемо рећи да су Петар Пејовић и Никола Ђуровић приспели у Мостар, 6/18. априла 1858, у својству опуномоћених лица књаза Данила ради преговора са Портиним комесарима, Кемал-ефендијом и Азиз-пашом, у вези с положајем херцеговачких устаника и основама за отпочињање дипломатских разговора и постизање споразума између Црне Горе и Турске (В. Ђуровић, *op. cit.*, стр. 44).

великих сила према оправданим захтевима књаза Данила за територијално проширење Црне Горе и признање њене независности итд., већ и поједина саопштења, па и написе у целини.¹⁰⁵

Такав став аустријских листова био је условљен ондашњом спољнополитичком оријентацијом Хабсбуршке Монархије. Аустрија је, попут Турске, како пре тако и непосредно по граховачкој бици, била противна сваком територијалном проширењу Црне Горе и добијању једне луке на Јарданском мору. За њу би таква солугија, па и по цену да Црна Гора призна сизеренство Турске, била врло неповољна, јер су бечки кругови сматрали да би тиме били погођени витални интереси Монархије, а поготову

¹⁰⁵ Како се очитује из „Србских Новина“, које су помно пратиле догађаје у вези са црногорско-турским хронично заоштреним односима, а посебно ток граховачке битке и њен исход, нарочито су у то време аустријски листови били изразито непријатељски оријентисани према Црној Гори. Карактеристично је за овај лист то да је у парафразираној форми, или пак изводно, презентирао овећи број саопштења уз сопствене коментаре, које прожима отворена симпатија према црногорском народу и његовој држави, својим читаоцима о догађајима везаним за граховачку битку, првенствено се ослањајући на органе француске владе и друге листове наклењене Црној Гори. Тако је у броју од 3/15. маја објавио саопштење о томе да ће Турска напасти Црну Гору због њеног одлучног захтева за територијално проширење и да Аустрија одобрава тај корак Порте, а три дана доцније, у уводнику „Konstitutionel о Црној Гори“, подвучено је да Турска неће успети да покори херојски црногорски народ, док је нешто напред, у рубрици „Црна Гора“, кратко саопштено да су Црногорци у боју, 29. априла (11. маја), извојевали победу и нанели непријатељу тешке губитке. У броју од 8/20. маја саопштено је да су у граховачкој бици само редовне турске трупе имале преко 1.000 војника избачених из строја. У наредних неколико бројева овог листа, од 22. маја до 15. јуна, презентирају се приказ динамике бојева у току трајања битке на Граховцу, обострани губици, трофеји које су црногорски ратници задобили, уз истицање катастрофалног пораза турске војске. У тим извештајима су изводно наведена гледишта аустријских и француских листова у полемичком тону: ко се може сматрати агресором, будући да аустријски листови ту улогу приписују Црногорцима, јер су тобоже прекршили уговорено тродневно примирје и напали 13. маја на турске снаге, а такође и Деларија окривљују, јер је преваром склонио главнокомандујућег турских снага, Хусеин-пашу, да 12. маја потпише уговор о тродневном примирју, док су француске новине окривиле турску војску као узрочника сукоба, будући да је ступила на црногорску територију, а Делари није оклопио никакав уговор о примирју. Да би ствар у вези с улогом Деларија извео на чистину, црногорски књаз је, как је кратко саопштено у овом листу, у броју од 24. маја (5. јуна), доставио писмо француском конзулу у Скадру, које је књажев секретар по налогу црногорског владара саставио 22. маја, истичући да су Црногорци бранили своју земљу. Тај одбрамбени карактер борбе црногорске војске против турског нападача, који представља доминантну садржајну мисао целог писма, које је овај лист објавио у целини, у броју од 29. маја (10. јуна), поред осталог, испољио се и у чињеници да црногорски борци, гонећи разбијене турске јединице после граховачке битке, нису прешли на турско земљиште (уп.- „Србске Новине 51, 52, 53, 54, 55, 57, 59, 60, 61, 63 од 3/15, 6/18, 8/20, 10/22, 15/27, 20, 24, 27, 29. V (1, 5, 8, 10. VI) и 3/15. VI 1858, стр. 195, 199—200, 205—206, 208—209, 212—213, 222—223, 228, 233, 235—236, 243—245).

што се није искључивала могућност да би тиме био сондиран терен да Русија и Француска добију по једну ратну луку у Јадранском мору.¹⁰⁶

Навешћемо неколико извештаја из овог немачког љубљанског листа који углавном трепирају тобожње тродневно примирје између црногорске и турске војске, закључено између Хусеин-паше и секретара црногорског књаза, Анри Деларија, 12. маја, као замке за турске снаге и један од главних узрочника њихове праховачке катастрофе. У броју од 20. маја, на крају кратке информације подвучено је да Хусеин-паша, како се сазнаје по најновијим приватним вестима из Дубровника, поседује изворни докуменат о склопљеном примирју са опуномоћеником књаза Данила, Анријем Деларијем, те да је напад Црногораца, 13. маја, извршен знатно пре истека његовог рока, у време када су турске трупе отпочеле изводити одступни марш правцем Граховац-Клобук.¹⁰⁷ У броју од 21. маја наведено је врло кратко да су црногорске снаге изненада нападе на турску војску и због тога успеле да јој нанесу тешак пораз,¹⁰⁸ али је зато следећег дана у овом листу објављен знатно дужи извештај, који се надовезује на вест од претходног дана и настоји да сву кривицу за пораз турских трупа баца на секретара књаза Данила, Анри Деларија. Као најважније, тамо је наведено да више нема никакве сумње у то да изненадни напад црногорске војске на турски логор, 13. маја, представља дело „једне срамне издаје“, чији је главни актер Анри Делари. Даље је, након осврта на Деларијеве преговоре у својству књажевог опуномоћеника са Портиним представницима у Мостару, средином априла 1858. године,¹⁰⁹ уз истицање аутентичности извештаја са ратне позорнице од 16. маја о драматичним догађајима на Граховцу, који су се одиграли 13. маја, подвучено да је секретар књаза Данила приспео у турски логор након завршетка десеточасовног боја и окружења турских трупа од црногорских снага, 12. маја, те том приликом Кадри-паши предао писмено уверавање да се турска војска може несметано повући. Али, упркос овом обећању, тек што је „турска дивизија“ отпочела да се повлачи, изненада је нападнута од двоструко јачих

¹⁰⁶ Др В. Поповић, *Политика Француске и Аустрије на Балкану у време Наполеона III*, Српска краљевска академија, Посебна издања књ. LVII, Друштвени и историски списи књ. 23, Београд—Земун 1925, стр. 88—91.

¹⁰⁷ „Laibacher Zeitung“ 113, 20. V 1858, стр. 453.

¹⁰⁸ „Laibacher Zeitung“ 114, 21. V 1858, стр. 457.

¹⁰⁹ То је тачно, али недовољно одређено речено. Делари је преговарао у Мостару са Портиним комесаром, Кемал-ефендијом, и кад је од њега чуо да се са турске стране поставља као основа за преговоре са Црном Гором да ова призна султаново сизеренство, књажев секретар је отпутовао из Мостара и изјавио „да ће кнез тешко пристати на тај увет“ (В. Ђоровић, *op. cit.*, стр. 44).

црногорских снага, услед чега је већи део турских војника и старешина посечен, међу њима и Кадри-паша.¹¹⁰ Даље је у овом листу, у броју од 1. јуна, објављен ad litteram извештај загребачког листа „Agramer Zeitung“ од 17. маја о току граховачке битке, на почетку кога је кратко речено да је „после боја од 11. маја“ углављено тродневно примирје између Азиз-паше и секретара књаза Данила, које је једнострано нарушено изненадним нападом Црногораца, 13. маја, прво на турску транспортну колону, а потом и на све остале делове турске војске.¹¹¹ Коначно, у броју

¹¹⁰ Део извештаја који је најважнији, објављен у рубрици „Neueste Nachrichten“, а који се односи на Деларија као тобожњег главног узрочника пораза турске војске на Граховцу, гласи: „Die gestern in unseren Uebersicht gemachten Mittheilungen, dass der letzte Ueberfall der Montenegriner auf das türkische Lager (am 13. d.) das Werk eines schmählichen Verrathes gewesen sei, wird nun durch authentische Beweise ausser allen Zweifel gesetzt. Man bezeichnet Herrn Delarue, einen Franzosen, der bei Danilo als Sekretär in Diensten steht (nicht Konsul in Scutari, wie die „O. D. P.“ sagte), als das Hauptwerkzeug dieses treulosen Vorgehens... Ueber dieselbe Angelegenheit trifft nachträglich folgende Mittheilung ein, welche einem authentischen Berichte vom Kriegsschauplatze vom 16. Mai entnommen ist: Die türkischen Truppen befanden sich nach einem zehnstündigen Kampfe von den Montenegrinern eingeschlossen. Da erschien Herr Delarue, ein Sekretär Danilo's, im türkischen Lager und erklärte dem Kommandanten Kadri Pascha im Namen seines Chefs, die türkischen Truppen könnten ungehindert den Rückzug antreten, zu welchem Ende Delarue auch eine schriftliche Erklärung Kadri Pascha's übergab. Kaum hatte sich aber die türkische Division in Bewegung gesetzt, wurde sie, ungeachtet der gemachten Zusage, unversehens von einer doppelt starken Anzahl Montenegriner überfallen und durch diesen Verrath zum grossen Theile neidergemetzelt, Kadri Pascha selbst ist ebenfalls geblieben“ („Laibacher Zeitung“ 115, 22. V 1858, стр. 461).

¹¹¹ „Laibacher Zeitung“ 122, 1. VI 1858, стр. 489.

У време док се била граховачка битка, Азиз-паша, други Портин комесар, који је, како наводи др Владимир Ђоровић, упућен априла из Сарајева у Мостар ради преговора са устаничким вођама и црногорским опуномоћеницима у вези с пацификацијом Херцеговине и сондирањем терена за разговоре са Црном Гором, био је вероватно у Требињу, где је већи део времена проводио и први Портин комесар, Кемал-ефендија. Уосталом, сам Делари у поменутом писму, упућеном француском конзулу у Скадру, сасвим одређено каже да је контактирао само са главнокомандујућим турских снага на Граховцу, Хусеин-пашом, 12. и 13. маја, док није у општем међу турске војске и бекства њеног главног команданта заробљен од Црногораца и, наравно, одмах пуштен на слободу, што истиче и Нићифор Дучић. У ствари, Хусеин-паша је дао Деларију пропусницу да несметано иде за Клубук ради преговора са Кемал-ефендијом, који је у то време био у Требињу, али се убрзо предомислио, одлучно захтевајући да и он с војском крене заједно с књажевим секретаром, надајући се да неће бити нападнут од Црногораца и да ће избећи пораз. До промене одлуке Хусеин-паше дошло је због тога што војвода Мирко није пристао да се продужи већ истекло четворочасовно примирје, јер би се непријатељу пружио могућност да се повуче и избегне пораз (уп.: В. Ђоровић, *op. cit.*, стр. 44; „Србске Новине“ 61 29 V (10. VI) 1858, стр. 235—236; Др А. В. Лажновић, *op. cit.*, стр. 84—88, 116—120; Н. Дучић, *op. cit.*, стр. 173—180).

од 16. јуна, на крају презентираниог извештаја „Moniteura“ о завршној фази битке на Граховцу 13. маја, након навођења из овог водећег службеног француског листа да Црногорци нису намеравали да тога дана нападају на непријатеља, већ да је непосредни повод за напад дала турска транспортна колона, која је рано изјутра тога дана била у покрету на правцу Клобук—Граховац, наведен је у смислу коментара посве у складу са турском тезом, да је до тога довео Деларијев углављени вероломни уговор о примирју.¹¹²

За разлику од „Novica“, које су избегавале да у својим кратким саопштењима потенцирају одређене појаве које су крњиле углед Црногораца као храбрих и честитих ратника, лист „Laibacher Zeitung“ је, попут других аустријских листова непријатељски расположених према Црној Гори, у неколико бројева истицао да су Црногорци одсецали непријатељским војницима не само главу већ и друге делове тела, те тиме доказали да се не придржавају основних хуманитарних начела. Црногорци су у току трајања битке на Граховцу заиста одсецали главу турским војницима, што су чинили да би били одликовани медаљом за храброст, а у приликама „кад нијесу могли у хитњи да свакојему осигеку главу“, одсецали су нос и уши, не чинећи то из дивљаштва, како каже Нићифор Дучић.¹¹³

Одсецање главе турским војницима од устаника и Црногораца у борбама прса у прса одмах по избијању устанка у Херцеговини, 1875. и доцније, било је предмет живог интересовања дописника западноевропских листова. На такав закључак упућује садржај написа с насловом „Слике са бојишта херцеговачког“, објављеног у новосадском либерално оријентисаном листу „Гласу Народа“, у броју од 5/17. октобра 1875. Тамо је, као најважније, наведено „да је запитао извештач једних новина вође устаничке после битке на Главскоме“, ¹¹⁴ поред осталог, ово: „Зашто ви сечете вашим непријатељима главе, а

¹¹² Тај кратак коментар дословно гласи: „Schliesslich wird den Türken denn doch die Initiative des Kempfes mit der sophystischen Bemerkung zugeschoben: „Hätte der Zwischenfall mit dem Konvoi für das türkische Lager das Zeichen zur Schlacht nicht gegeben, so würde ein Vertrag, den der Sekretär des Fürsten, Herr Delarue, abschliessen sollte, den Feindseligkeiten zuvorgekommen“ („Laibacher Zeitung“ 134, 16. VI 1858, стр. 539).

¹¹³ Уп.: Н. Дучић, оп. cit., стр. 183; Др А. В. Лаиновић, оп. cit., стр. 120.

¹¹⁴ Борба је била 6/18. септембра 1875, неколико часова након успешног напада из заседе устаника и Црногораца, предвођених Пеком Павловићем и Максимом Баћевићем, на турску провијантску колону, у Шуми требињској, која се кретала комуникацијом од Дубровника ка Требињу. Поподне, тог дана, дошло је до ове борбе између тих истих снага и турске војске, јачине око 1.000 људи, у рејону Главског дола, у којој су турске трупе изненада нападнуте из вешто маскираних заседних положаја. Турци су потпуно разбијени од устаника и Црногораца и гоњени до предграђа Требиња до пада мрака (К. Грујић, оп. cit., стр. 126).

зашто још и носеве?“ Окупљене устаничке старешине: Пеко Павловић, капетан чевски, Максим Баћевић, војвода бањански и др. дали су одговор најпре на први део питања, који гласи: „Убијен је непријатељ само онда кад му је глава одсечена, из пушке ударени или прободени непријатељи само су рањени, али нису убијени“. Одговор на други део питања гласи: „Господине, наши људи не могу по читав дан носити уза се одсечене главе, али дружина мора видети ко је и колико непријатеља убио? Само онај који је највише непријатеља потукао је јунак, а јунак може само вођа бити. Како је пак тешко на далеко носити главу једну или више, то морају борци бар носеве од одсечених глава показати. Колико је носева толико глава, толико и убијених непријатеља“.¹¹⁵ Када се у смислу допуне раније речено дода овоме што је изјавила група устаничких вођа, онда следи као логичка консеквенца да је у условима блиске борбе хладним оружјем: јатаганима, сабљама и ножевима, одсецање главе била неминовна појава и прека потреба.

Наравно, у Западној Европи се одсецање главе третирало као барбарски поступак уз оштру осуду починиоца. У том смислу је поступио и лист »Laibacher Zeitung«, истакавши у неколико наврата да су се црногорски ратници наводно нехумано понели према турским војницима. Тако је, у броју од 22. марта, у склопу дугог извештаја, наведено да сваки црногорски ратник који из борбе у Херцеговини донесе одсечену турску главу добија од црногорског владара као новчану награду по један дукат. Због тога се догађа да у току борбе појединци наводно напуштају своје положаје, не водећи рачуна о томе да својим поступком доводе у питање успех црногорског оружја, да би одсекли погинулим турским војницима главе, како би без већих напора добили новчану награду.¹¹⁶ Кратко саопштење у овом листу, у броју од 31. маја, тако рећи кулминира антицрногорским расположењем, јер третира питања тзв. „узбуђујућих

¹¹⁵ „Глас Народа“ 40, 5/17. X 1875, стр. 322—323.

¹¹⁶ Тај део извештаја дословно гласи: „Von den in der Herzogovina kämpfenden Montenegrinern erhält Jeder von ihnen, der aus dem Kampfe den Kopf eines Feindes bringt, hiefür einen Dukaten, wobei nicht untersucht wird, ob er Jenen wirklich getödtet. Deshalb geschieht es häufig, dass während des Gefechtes mancher Montenegriner einen Posten verlässt um den Kopf irgend eines gefallenen Eindes zu erbeuten, um sich seinen Dukaten zu sichern, eine Sache, die nicht nur an und für sich grausam ist, sondern selbst den Erfolg der Schlacht gefährden kann“ („Laibacher Zeitung“ 65, 22. III 1858, стр. 259).

На пренаглашену антицрногорску тврдњу да су црногорски војници мртвим непријатељским војницима отсечали главу да би добили новчану награду ваља приметити да су за посведочено јунаштво добијали само Медаљу за храброст, док „ако се Турчин преда Црногорцу“, како истиче Нићифор Дучић, „тада нема да се боји за живот. У томе су Црногорци веома човјечни. То је одлично својство свијех јунака. Само пржибабе лишавају живота оне, који положи оружје и предају се“ (Н. Дучић, *op. cit.*, стр. 183).

суровости и дивљаштава“ која су тобоже испољили црногорски ратници у бици на Граховцу. У смислу аргументације те тезе, наведено је да је књазу Данилу даровано као трофеј не само 760 глава већ и толико одсечених носева, ушију и других делова тела „унакажених Турака“.117 Даље је, у наредном броју, у склопу опширног извештаја о завршној фази праховачке битке, подвучено два пута о беспоштедном одсецању глава од разјарених Црногораца и оним турским војницима који су већ били положили оружје, док је петнаест дана доцније наведено, са великом дозом сумње, да су црногорски ратници у бици на Граховцу „опростили живот“ војницима редовне турске војске, ако су положили оружје, „али су зато башибозудима без пардона свима одсецали главе“.118 Коначно, у неколико бројева овог листа, током јула и августа, наведено је да су црногорски војници током праховачке битке нечовечно поступали према рањеним и заробљеним турским војницима, будући да су им наводно одсецали главу, нос и друге делове тела.119

Одмах после историјске победе црногорске војске над турским снагама у бици на Граховцу, Француска и Русија су, слањем ратних бродова у Јадранско море, извршиле притисак на Порту да обустави непријатељства према Црној Гори и да пристане на формирање комисије велесила која ће фиксирати границе према стању из 1856, чему су се Турска и Аустрија у почетку противиле, али су ускоро биле принуђене да прихвате такву солуцију. Формирана је Комисија за разграничење између Црне Горе и Турске, у коју је, поред конзула пет великих сила и пет генералштабних официра, ушао и црногорски представник. Комисија је крајем јула 1858. отпочела рад и, након одређених тешкоћа, испољених у настојањима аустријских и турских представника да Црну Гору и даље претирају као самостални део Турске и онемогуће јој да добије важније страте-

¹¹⁷ Тај кратак, али готово без премца туркофилски садржајно оријентисан извештај ћемо ad litteram навести као доказ колико су провладина аустријски листови ишли далеко у својим нескрупулозним нападима на Црну Гору и њене борце за очување независности своје отаџбине. Објављен у рубрици „Türkei“, овај извештај у целини гласи: „Ueber den letzten Ueberfall der Montenegriner auf das türkische Lager am 13. Mai sind nachträglich noch andere authentische Berichte eingelaufen, welche die empörendsten Roheiten und Grausamkeiten von Seiten der Montenegriner melden. Ausserdem, dass nicht weniger als 760 Köpfe gefallener oder vielmehr geschlachteter Türken dem Danilo als Trophäen präsentirt wurden, veidete man sich am Hofe zu Cetinje am Anblicke von so und so viel Nasen, Ohren und anderen Theilen verstümmelter Türken. Details, vorderen näherer Bezeichnung die Roheit selbst erröthen muss. Wie versichert wird, wurde dagegen türkischerseits die strengste Manszucht beobachtet“ (Laibacher Zeitung“ 121, 31. V 1858, стр. 485).

¹¹⁸ Уп.: „Laibacher Zeitung“ 122, 134 од 1. и 16. VI 1858, стр. 489, 539.

¹¹⁹ Уп.: „Laibacher Zeitung“ 161, 174, 191 од 19. VII, 3. и 22. VIII 1858, стр. 646, 698, 766.

лијске тачке, почетком новембра доставила Конференцији посланика велесила у Цариграду компромисно решење, које је с мањим корекцијама усвојено с налогом да се по том документу изврши разграничење. То је учињено на терену новембра 1859, када је Црна Гора добила Грахово, Жупу Никшићку, Рудине, Тушину, Липово и Додоше, а такође део Бањана, Дробњака, Васојевића и Куча. Протокол о разграничењу потписан је априла 1860. Тим актом Црна Гора је фактички постала самостална држава, што јој је знатно олакшало пут до међународноправног признања, до кога је дошло 1878. године.¹²⁰

Потребно је, на крају овог чланка, нешто рећи и о томе какав су Словенци заузели став према допађајима који су уследили као последица победе црногорске војске у бици на Граховцу. Судећи по садржају кратких информација о црногорско-турским односима и по коментарима који су, ипаккада, уследили у »Novisama«, може се рећи да су Словенци заповарали оправданост црногорских потраживања за територијално проширење земље и да су са изразима нескривеног задовољства и искрених симпатија према Црногорцима поздравили формирање Комисије за разграничење и завршетак њеног рада, који је Црној Гори обезбедио територијално проширење, фиксирање граница према Турској и фактичку независност. Како мислимо, неколико ниже наведених података, објављених у рубрици »Novičar iz raznih krajev«, утемељује ову тврдњу. Тако су »Novice«, у броју од 26. маја, кратко саопштиле да је француски лист »Moniteur« објавио вест о пристанку Порте на приписак Француске и других велесила да обустави непријатељства према Црногорцима и да има изгледа да Црна Гора добије Грахово, и да се Француска и Русија залажу да Црна Гора добије једну луку у Јадранском мору, чему се одлучно супротставља Аустрија и Турска,¹²¹ које су тешка срца пристале на формирање Комисије за разграничење између Црне Горе и Турске. На крају овог извештаја тачно је речено што се тиче одређености чланова ове комисије: Француска, Русија и Прусија су за Црну Гору, а Аустрија и Енглеска за Турску.¹²² У наредном броју овог листа изражено је задовољство што ће Конференција посланика великих сила у Цариграду на бази стања из 1856. одре-

¹²⁰ Опширније о разграничењу Црне Горе и Турске в.: В. Ђоровић, *op. cit.*, стр. 47—59; Др В. Ђорђевић, *op. cit.*, стр. 126—127; Др В. Поповић, *Политика Француске и Аустрије на Балкану...*, стр. 90—92; Ј. Јовановић, *op. cit.*, стр. 286—289; Б. Павићевић, *Стварање црногорске државе...*, стр. 410—411.

¹²¹ То је тачно. Француска и Русија су захтевале од Порте да уступи Црној Гори луку Спич, али је тај демарш турска влада енергично одбила (Др В. Поповић, *Политика Француске и Аустрије на Балкану...*, стр. 91).

¹²² „Novice“ 21, 26. V 1858, стр. 168.

дити границе између Црне Горе и Турске.¹²³ Међутим, насупрот овој оптимистичкој информацији, у броју од 9. јуна објављено је кратко саопштење, у коме је наведено, без ближе ознаке места, али се несумњиво алудира на Грахово, да се турске снаге спремају да поново заузму „пољану коју су им преотели Црногорци“, те према томе „ствари још увек тако стоје како су биле 13. маја, пре него што су Турци били тако страшно потучени“.¹²⁴ Увереност у непопустљивост Порте према црногорским захтевима и критика тог става као и одобравање одлучног и непопустљивог држања књаза Данила у својим захтевима од Турске запажени су у неколико кратких информација у овом листу, у другој половини јуна. Поред тога, тамо је наведено да је уз сагласност великих сила већ формирана Комисија за разграничење између Црне Горе и Турске, која је обавезна направити потребан елаборат за Конференцију посланика велесила у Цариграду.¹²⁵ Иначе, средином јула, лист је објавио кратко саопштење без коментара о новчаној помоћи Русије Црној Гори од 27.000 цекина, коју је руски дубровачки конзул однео у Цетиње и предао књазу Данилу, 27. јуна, уз нагласак да такву помоћ Црногорцима „Русија није достављала три године“.¹²⁶ У другој половини 1858. »Novice су повремено у сажетој форми информисале своје читаоце о раду Комисије за разграничење између Црне Горе и Турске, истакавши да сва црногорска територијална потраживања, нарочито што се тиче луке Спича, нису задовољена, упркос залагању нарочито руског представника, будући да су се томе одлучно супротставили представници Аустрије и Турске. Поред тога, словеначка јавност је благовремено обавештена о првој седници Комисије за разграничење у Дубровнику у јулу пре одласка на терен, њеном

¹²³ Тај извјештај, у коме нису јасно разграничене компетенције деловања Комисије за разграничење од Конференције посланика велесила у Цариграду, гласи: „Iz Černe Gore. Vse kaže, da so francozke barke bolj zavoljo lepšega kakor iz resnega namena prijadrale v Jadransko morje in že je diplomatska pot nadelana, po kateri se bodo razpertje med Turčijo in Černo goro poravnale. Vlade so se namreč porazumile in komisija za te zadeve ne bo ne v Parizu ne na Dunaju, temuč v Carigradu to reč pretresovala. Bog daj z dobrim vspehom. Poslanici velikih vlad bodo na podlagi stanja od leta 1856 potok, ki je iz svojega proda stopil, zopet nazaj napeljali, govorili pa ne bodo o tem, ali ima Turčija višjo oblast čez Černogorce ali ne. Nadjati se je tedaj, da bo tudi ta turško-črnogorski vihár se kmali izbučal“ („Novice“ 22, 2. VI 1858, стр. 176).

¹²⁴ „Novice“ 23, 9. VI 1858, стр. 183.

¹²⁵ Уп.: „Novice“ 24, 25, 26 од 16, 23. и 30. VI 1858, стр. 192, 200, 208.

¹²⁶ „Novice“ 28, 14. VII 1858, стр. 224.

Ово обавештење је углавном тачно, сем дела који се односи на вину новчане помоћи. Наиме, враћајући се политици од пре кримског рата, Русија је обновила везе са Црном Гором. Њен конзул у Дубровнику, Константин Петковић, уручио је књазу Данилу 15/27. јуна 1858. године 30.000 дуката на име помоћи која није била исплаћена последње три године (В. Ђоровић, *op. cit.*, стр. 49).

теренском раду и његовом завршетку, уз израду предлога документа Конференцији посланика велесила у Цариграду о разграничењу. Читаоцима је саопштено да је добијање Грахова од великог значаја за Црну Гору, али је, ипак, изостало прецизније обавештење о територијалном проширењу Црне Горе. Иначе, овај лист је обавестио Словенце да је наводно црногорски владар са својим најближим сарадницима потпуно задовољан резултатима рада Комисије за разграничење.¹²⁷ Дакле, »Novice« су углавном благовремено обавештавале своје читаоце о најважнијем што се односи на рад Комисије за разграничење између Црне Горе и Турске све до акцептирања њеног предлога од Конференције посланика велесила у Цариграду, крајем 1858, а о доцнијим поступцима великих сила који су се отегли све до потписивања Протокола о разграничењу, априла 1860, у овом листу нема ни запаженијих извештаја нити коментара вредних помена.

Као заговорник политике бечке владе и њеног непопустљивог става према Црној Гори, »Laibacher Zeitung« није поклониво особиту пажњу питању разграничења између Црне Горе и Турске. До тога је дошло зато што му није било по вољи да је Аустрија, стицајем прилика, пристала на то да се уопште приступи томе послу, будући да је заговарала тезу о Црној Гори као интегралном делу Турске. Како мислимо, следећих неколико саопштења утемељиће ову поставку. У броју од 25. маја кратко је назначено да ће бити формирано неколико нових коњичких пукова турске војске као појачање војних ефектива за борбу против црногорских снага, а у броју од 4. јуна — да је велики везир, Али-паша, одлучно захтевао демисију своје владе због инсистирања Француске и Русије да Порта пристаје на територијално проширење Црне Горе, чиме се упрожава интегритет Турске, на шта турски владар није дао своју сагласност.¹²⁸ Даље је, у броју од 5. јуна, кратко наведено да као основу за преговоре са црногорским представницима Порта захтева територијално стање из 1853, што је оправдано, док се Русија и Француска неоправдано залажу за status quo из 1856.

¹²⁷ Уп.: »Novice« 27, 29, 33, 35, 41, 47, 49 од 7, 21. VII, 18. VIII, 1. IX, 13. X, 24. XI и 8. XII 1858, стр. 216, 232, 264, 280, 328, 376, 391.

Како је једино Грахово у целини припало Црној Гори и неколико других мањих територија, док су Зупци, Крушевице, Драчевица итд. остали под Турском, таквим решењем није био задовољан ни књаз Данило нити његови сарадници, па је црногорски владар наставио са политиком сондирања терена за припајање Црној Гори осталих устаничких подручја у Херцеговини (уп.: В. Ђоровић, *op. cit.*, стр. 74; Б. Павићевић, *Стварање црногорске државе...*, стр. 411).

¹²⁸ Уп.: »Laibacher Zeitung« 116, 124 од 25. V и 4. VI 1858, стр. 465, 496.

године.¹²⁹ Током јуна овај лист је објавио два подужа написа, у којима се на темељу историјског права, на коме је у то време Цариград упорно инсистирао, безрезервно подржава Португалију то тобожњим чињеничним околностима: до недавно плаћање данка Црне Горе турској влади, потпуна идентификација многобројних Црногораца који живе у Цариграду са осталим турским држављанима и третирање Црне Горе на Париском конгресу 1856. као саставног дела Отоманског Царства.¹³⁰ Но, упркос томе, лист је своје читаоце ипак обавестио о формирању Комисије за разграничење између Црне Горе и Турске и почетку њеног рада.¹³¹

*

*

Како се из наведеног види, словеначки народ је са великим интересовањем пратио унутрашња збивања у Црној Гори од завршетка црногорско-турског рата 1853. па до извршења разграничења са Турском 1860. »Novice« су одобравале реформне потезе књаза Данила и осуђивале став опозиције, док је лист »Laibacher Zeitung«, заговарајући антицрногорску политику Бечке владе, био на страни противника црногорског књаза. Са устанком херцеговачких племена под вођством Луке Вукаловића, током 1857. и у првој четвртини 1858, Словенци су, читајући информације из два наведена листа, углавном били упознати, иако не до у танчине, искрено желећи херцеговачкој раји да збади турски јарам. О догађајима који су претходили бици на Граховцу, њеном току и исходу, као и последицама, словеначка јавност је благовремено и доста добро упозната, те је, како се из писања »Novica« може закључити, искрено поздравила историјску победу црногорске војске, територијално проширење Црне Горе и разграничење са Турском, а тиме и њену фактичку независност.

¹²⁹ „Laibacher Zeitung“ 125, 5. VI 1858, стр. 501.

¹³⁰ Уп.: „Laibacher Zeitung“ 127, 141 од 8. и 24. VI 1858, стр. 551, 556.

¹³¹ Уп.: „Laibacher Zeitung“ 114, 146, 151, 167 од 21. V, 1, 7. и 26. VII 1858, стр. 457, 586, 607, 671.

Dr Petko Luković

L'ÉCHO EN SLOVÉNIE DE LA VICTOIRE DE L'ARMÉE MONTÉNÉGRINE
CONTRE LES FORCES TURQUES DANS LA BATAILLE DE GRAHOVAC
DU 11—13 MAI 1858.

Resumé

Dans la première partie de cet article qui se rapporte aux circonstances intérieures du Monténégro de 1853 à 1858 et aux actions rebelles insurgés hertzegoviniens sous la commande de Luka Vukalović au cours de l'année 1858, son auteur, utilisant les données des journaux de ce temps en Slovénie „Novica“ et „Laibacher Zeitung“, constate que les Slovènes suivaient avec intérêt les événements au Monténégro et en Hertzégovine sa voisine. Jugeant par les articles de „Novica“ qui maintenait la disposition politique de la plus grande partie de l'opinion publique sur le territoire ethnique de la Slovénie, les Slovènes approuvaient les traits de réforme du knjaz Danilo et souhaitaient sincèrement que le peuple hertzegovinien secoue le joug turc.

Dans la seconde partie de cet oeuvre qui se rapporte aux événements précédant à la bataille de Grahovac, à son cours, au résultat et à la démarcation entre le Monténégro et la Turquie, par la signature du Protocole de démarcation en 1860, l'auteur constate, à la base des données des deux susdits journaux, que la majorité des Slovènes assemblés autour de „Novica“ approuvèrent la victoire de l'armée nationale monténégrine ainsi que l'élargissement du Monténégro et la démarcation avec la Turquie et, par conséquent son existence comme Etat effectivement souverain.